

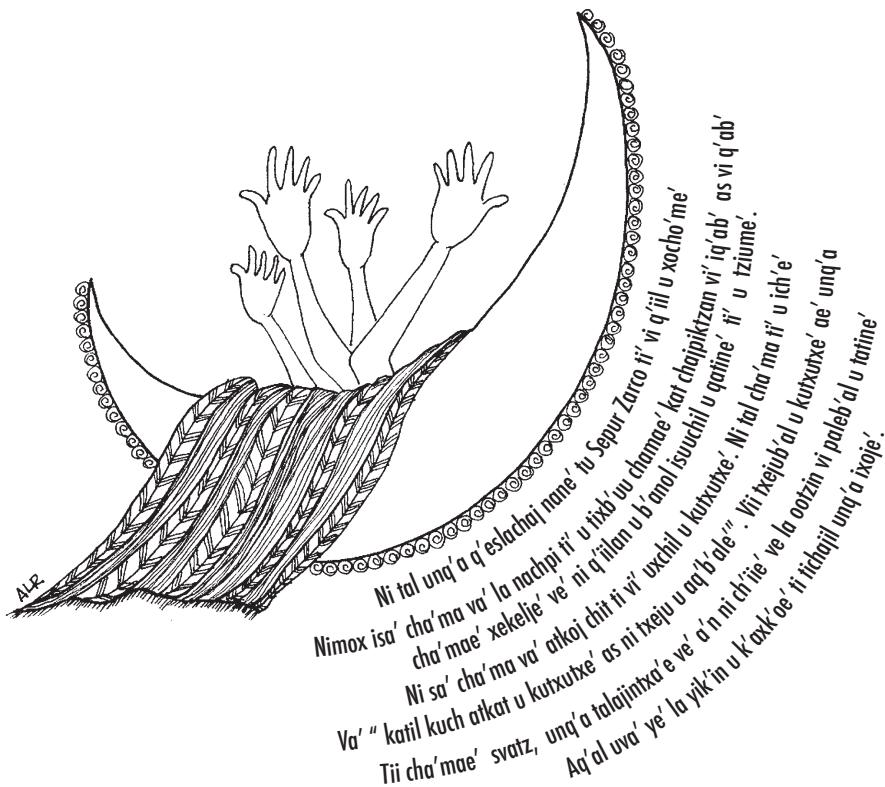
K'OBJ'AL PAAV TI' U K'AXK'O TU SEPUR ZARCO

IXIL

Ixi'm Tx'av'a, vuipu cih tu yaab'e' 2017

CH'OOB'ISAB' TUUL U K'OJB'AL PAAV TI' U K'AXK'O TU SEPUR ZARCO

Nimox isa' cha'ma va' la nachpi ii' u fixb'uun chame'e' kaq chajipikzan vi' iq'ab' os vi q'ab'
cha'mae' xekelje' ve' ni q'ilan u b'anol isuudil u qatine' ii' u tziume'.
Ni sa' cha'ma va' atkoj chit ti vi' uxchil u kurtxutxe'. Va' " katil kuch atkat u kurtxutxe' as ni txeju u aq'b'ale'". Ni tal cha'ma ii' u ich'e'
Tii cha'mae' svatz, unq'a talqintx'e ve' d'n nichie' . Vi' hejub'al u kurtxutxe' ae' unq'a
Aq'al uva' ye' la yik'in u K'axk'oe' fi liliq'ui unq'a ixq'e'.

Ministerio de
Educación

Ixi'm Tx'ava', vuipu ich' tu yaab'e' 2017

AUTORIDADES EDUCATIVAS

Anabella María Giracca Méndez
Ministra de Educación

Francisco Cabrera Romero
Viceministro Técnico de Educación

Romelia Mó Isem
Viceministra de Educación Bilingüe e Intercultural

José Donaldo Carias Valenzuela
Viceministro Administrativo de Educación

Edin Noé López Dueñas
Viceministro de Educación Extraescolar y Alternativa

Carlos Humberto Cú Cab
Director General de Educación Bilingüe Intercultural DIGEBI

Sergio Francisco Tobar López
Subdirector General de DIGEBI

Gloria Esperanza Ixpancoc González
Subdirectora de Equidad Educativa DIGEBI

Equipo Técnico de coordinación DIGEBI
René Edmundo Solórzano Villagrán
Guadalupe Ajquejay Coj
Salvador Quiacaín Rocché

Traducción
María Hilaria Guzmán Ceto, Idioma Ixil

Esta traducción cuenta con el aval y dictamen favorable de la Academia de Lenguas Mayas de Guatemala.

"Se autoriza al Ministerio de Educación la edición y publicación del presente material en apoyo al Sistema Educativo Nacional". Lo indicado en cumplimiento con los Artículos 5, 14, 17, 21, 24 y 25 del Decreto 33-98 de fecha 19 de mayo de 1998, Ley de Derechos de autor y Derechos Conexos."

AQ'OL TETZ TAANXELAL U Aq'one'

Ae' uma'l u aq'one' vaa' tetz unq'a ixoje' ve' ni jalpun ivatz u julisione'.

Ve' ni xochon ti' u tza'le' paleb'emal tu atimb'ale' Sepur Zarco.

Ae' u motxtel aqone' vaa' tuk' unq'a Chusb'ale' b'anel ta'n:

Ana Lucía Ramazzini

Pich'un tetz as aq'ol tetz ootziloj:

Paula Barrios

Meeylyn Mejía

Brenda Marleny Mejía López

Nuk'ul tetz as eesan tetz vatz u'uj:

Aq'ol tetz ootzilo Maya' Na'oij

Chukul isuuchil unq'a vatzib'ale':

Ana Lucía Ramazzini

Eesan tetz Vatzib'al tetz u aq'on'e:

Ana Cofiño

Rocizela Pérez

Q'ajsan tetz tu yorb'al Ixil.

María Hilaria Guzmán Ceto

Unq'a Ixoj ve' ni Jalpun Ivatz u Julisione'

Oe' t'ub'ul unq'a xaol ve' ni taq'onve' ti' itichajil unq'a ixoje' xolelel qib' ti qijil'em as nuku pal stuul kam u qatine' as ti' uvaa' elachiil chit kuvatz, at ve't uma'l itxumb'al ti' tea'ol i vi' uma'l aq'on ti' uva' eelachiil kuxh ku vatz as ti i b'anax isuuchil unq'a ixoje', una'a xvaake' as unq'a txul aamae' v'e okeb'emal i tichajil as tuk' unq'a k'axk'oe' ve' ni yansan itichajil unq'a ixoje' ve' cheel as tul uva' kat paleb'el u ch'o'oe'. Tuk' uma'l u qitz'ab'al ti' unq'a ixoje', ni qaqomve' la ku lej u txechile' va' eela kuxh ku vat la' ib'ané'.

11 calle 17-57 zona 1
Barrio Gerona, Ciudad de Guatemala
Tel: 2221-3030
www.mujerestransformandoelmundo.org

NIMLA TA'N TIIXH

Ni qaaq' ta'ntiixh tuk' qaanolal, te una'a q'esla nane' tu Sepur Zarco ve' kat eq'on b'ey tuk'aj tantin as ti' iyek'insat u aq'one' ti' ua la elch'u'l u k'axk'oe' vi' saj ve' kat yansan unq'a tichajile' as la chukpu txumb'ale' ti' uva' eelachit ivatz uxhchil li b'an'e'.

La qa' um'al u tiila ta'ntiich te unq'a ixo'e vi'ilala:

Achies, Ixil, Kaqchikeles, mames y chujes ti' vi lochb'al chamae' kat taq'a tuk' chit tanxelal te u Sepur Zarco tuk' uva' kat yek'insan cha'ma ti' ichukpe, as ti' ijajat cha'ma va' la ilax isuuchil ch'ama as eela kuxh ivatz cha'ma la' ib'an'e'

Ta'n tiixh te' unq'a uxhchil va' kat lochon ti' Iq'ajsat yol as ti' u chusb'al ve' kat k'ulpi ti' ikujb'al u aqone' sb'an:

Vilma Estela Chub Rodríguez

Olivia Toox Botoj

Mariano Mez

Oscar Sub Chub

Marcos Xona

Te unq'a aq'ombile' ve' nuk'elaj tib' echkon'e u: Alianza Rompiendo el Silencio tuk' u Impunidad; as tuk' u ECAP tuk' u UNAMG.

Te unaq'a ixoj'e v'e nuk'el tib' ve' Kumool, Ti' tokeb'al xaol, nuk'ich xaol tulaj ko'm, lochonaal ti'e'l u Ixim tx'avae', as tuk' ka't lochonaal ve' kat xekeb' tu kajayil u aq'one' v'e ti' u kulavatze' v'e yol kuxh tuche' as tuk' u ve' kat elch'u'l vi' saj.

B'axa' latz' ti' u K'ojb'al Paav ve' Tx'akel Ve'te'

Sepur Zarco, Ka'paj ich' tu yaab'e' 2016 _ 2017

TUULEB'AL

TA'N TIIXH TE UNQ'A:

I.	U B'EY VE' KAT XAAB'ELI' TI' TOON TU VATZUL NUK'B'ALTIB'	7 :
II.	K'UCHU VATZ	9 :
III.	CH'OOB'ISAB' TUUL U K'OBJ'AL PAAV TI' U K'AXK'O TU SEPUR ZARCO	11 :
	3.1 UNQ'A B'ANO'M.....	14 :
	3.2 XAQ'PIN B'EK' TI TOKEB'AL TI" Q'ATINE'	18 :
	3.3 U TATINE' CHEEL.....	20 ·◊
	3.4 TUULEB'AL U PALEB'E'ME' TI XE'ETEB'AL U CHUKB'E'ME'	25 ·
	3.5 UNQ'A TECHLAL U PALEB'E'M'E'.....	37 ·:
IV.	UNQ'A AQ'ON TI' ITXANSAL AS I JALPUL IVATZ ITIXHAJIL UNQ'A IXOJ	38 ·:
V.	U TIJLE'M UNQ'A IXOJ TU SEPUR ZARCO TI' VI TICHAJIL SVATZB'EN	42 ::
VI.	U TATIMB'AL K'OBJOL TZII TUK' IXE'AL.....	46 :
VII.	TI' UMA'L YAAB' TI' U K'OBJ'AL PAAV	51 :
	7.2 ¡AQ'AL UVA' YE' LA SOTZII!.....	51 :
	7.3 "Numax kusa' uva' ku b'iil la ok ti' u tzie' vaa"	56 :

TICHAJ LETUL TU SEPUR ZARCO

U aq'one' ve' ti' xocho'm ti' unq'a q'eslachaj nane' tu Sepur Zarco ni kuchunsavatz uma'l u aq'omb'al tetz unq'a ixoje', tan ae' ni lochon ti' ijajpu b'ey ti' uva' la b'anax isuuchil unq'a ixoje' la' ib'ane' as ti' uvaa' eela kuxh ivatz cha'm'a la' ib'a'n tuk' ka'taj xaol, ti' uva' lamox oksal unq'a tijle'm cha'mae' stuul.

I. U B'EY VE' KAT XAAB'ELI' TI' TOON TU VATZUL NUK'B'ALTIB'

Tu u'uje' ve' 512 ivatz, uk'obj'al pave' ve' ni k'alone' ti' u Sepur Zarco kat aq'ax uma'l u tijle'm ti' uvee' nim u tuuleb'ale'. A'e b'a kat aq'on uma't txumb'al ti' uva'a' la b'anax uma't u'uj va' ch'oo tul as ye' kuxh al ipal una'a xoole' stuul ve' la sik'en tu ixi'm tx'ava', as ae' vi'la k'ajelb'en ti' sqan:

- Um'al aq'on b'anel ti' u xochome' ti' vi paleb'e'm u Sepur Zarco ve' ni aq'on ootziloj tuklel una'a txumb'ale' ve' ni alon kam uvee' kat paleb'eli ti' u tijle'm unq'a tenam'e tuk' unq'a tatimb'ale' as ti' u tokeb'al chajake' umpajte.
- Ni pich'ul u aq'one' ti' u xochome' tuk' Unq'a q'eslachaj txutxe' tu Sepur Zarco tan Cha'mae' u taanxelal u aq'one' vaa', tan a' u Tuul ivi' cha'mae' ni yolone' sti' as tie' b'a va' la tootzi cha'ma moj a'chit vi yol Cha'mae' uvee' kat mox taq'a moj ye' ni jalpule'. Ankuxh cha'mae' kat nuk'un tuuleb'al u aq'one' vaa', as aalchit b'ane' la aq'ax Ootziloj.

Jatvatzul kuxh txumb'al kat b'amb'eli ti' uva' la kujeb' u aq'one' vaa'.

1. Sik'le'm tuk' ib'anax isuuchil u k'obj'al paav ti' tijl'em as tuk' tokeb'al unq'a xoole' tulaj tatimb'al.
2. B'axa aq'on ti' u Vatzul nuk'b'elib' ti' ib'anax isuuchil as ti' teq'ol u b'ey ti' u tuchine'.
3. Kat uch uma'l u chusu'm ve' kat ilax isuuchil ti' uva' la taq'kat unq'a q'eslachaj txutxe' tu q'eq' chi ti' uva'a' lal taq' cha'ma iyol uva' a'chit u aq'one' uve' kat b'anchi. U chusume' tuk' u aq'one' vaa' a' kat uchkat u atimb'ale' Sepur Zarco, ti' uve' b'a va' la oksal cha'ma stuul tuk' u tatimb'ale' as kat mox lochon kaa'l unq'a q'ajsan yol.
4. Yek'ins'am tetz u b'axa aq'on ti' u vatzul k'ulb'altib' ti' u k'obj'al paav tuk' unq'a txumb'ale' ve' kat elch'u'l tu chusiib' ve' kat uchi.
5. K'uchunsa'm ti' aq'on tetz u Sentencia ti' u vee' kat paleb'el tu Sepur Zarco. A' kat k'uchaxkat vatz unq'a xoole' ve' ato'k vatz

u aq'one' ve' Mesa Interinstitucional ib'ii. Ae' b'a ni til chajaak isuuchil va' la el u aq'one' vi' toj, as la chit b'anchi kam u txumb'ale' kujlele, a' unq'a xoole' b'a nuk'eltib' ve' nimox taq'omve' k'atz ijlenaal ve' ni ilon isuuchil unq'a aq'one' eche' vaa'.

6. Ye'k'insa'm ti' vi suuchil u aq'one' ti' u k'obj'al paav tetz ikujb'al u imotxtel u aq'one'.
7. Ni taq'ax u aq'one' ootziloj, vi motxtele' ve' kujle'l vete'.

Alchit b'ane ve' la aq'ax ootziloj ve' jat tanul u aq'one' as kam tuche' kat uchi ti' jank'al u txumb'ale' ti' unq'a vee' paleb'emal ta'n unq'a ixojé tu vi tichajile'. Um'al u aq'on tuk' uma'l u txumb'al ti' uva' ye' la k'axb'isal unq'a ixoje' umpajte.

As kat ok stuul umpajte va' jit kuxh u k'obj'al paav, pet la ok una'a tul vie' stuul umpajte, tul uva' kat el uma'l yaab' taq'che' ta'n unq'a q'eslachaj txutxe' tu Sepur Zarco.

U tuleb'al u aq'one' vaa' echen ti q'ab' cha'ma, ae' uma'l u txumb'al kujle'le ve' ni yolonkat ti' u k'obj'al paav, tz'ib'amal, as eesamal ti' u tatin unq'a tename' ve' etzan chit tetz u txumb'ale' ve' katil jejle'lkat, as ve' ni eq'on ti' tokeb'al vatz unq'a b'anol isuuchil b'ek'e' as aq'el ve't iyol unq'a q'eslachaj txuxte' sti' ve echen tu Sepur Zarco, ve' ni lochon ti' iyek'insa'm ti' uva' la nimal u txumb'ale' ve' kujle'l ve'te' ve ni tal kat, txumb'al tetz txansa'm ve' ni jalpun tichajil.

II. AQ'OL TETZ ISUUCHIL

- "Ye' nuku sa' va' la sojsal jank'al unq'a vee' kat ku paleb'e."
- " Ye' nuku sa' la sostz jank'al u aq'onb'ene' kat ku b'ana ti u qatine' ve' kat ku paleb'e."
- " Ye' nimox ku sa' va' la sojsal ik'ul u b'eye' ve' ni eq'ono' vatz u b'ek'e' va' la b'anon eela ku vatz."

Ae' vi yol unq'a q'eslachaj txutxe' vaa' alel sta'n tu Sepur Zarco, ve' molol q'etz ti' uma'l u tiila qijle'm tu kajayil u aq'one' ve' kat paleb'eli ti' uva' la oon uxhchil tu xocho'me'.

Ech stie' va' ni qaq' ootziloj u tuuleb'al u k'ojb'al paav ti' vi xeib' unq'a ixoje' as tuk' uma'l txumb'al va' ye' tii ipal uxhchil stuul va' la sik'eli, aq'al uva' kajayil xaol tu julision la ootzin echkone' unq'a ixoje' ve' kumool, txul aama ixoj tuk' naj, ti' uvee' b'a va' jatvatzul u aq'one' ni tuche' va' la oonsan uxhchil vatz u b'ek'e' va' eela ivatz kajayil xaol la' ib'an'. Ae' uma'l u aq'on ti' uma'l u b'anla txansa'm tetz u tichajile' ve' kat ib'an unq'a q'eslachaj txutxe' ti' u okeb'eme' ve' kat ipaleb'e cha'ma tu tiila ch'aoe' ve' kat paleb'el tu ixi'm tx'avae', ve' kat toksa kat ch'ama uma'l u tiila paav va' ye'l itxoj tilone tuk' tab'il'e ae' b'a unq'a paave' vi'la': ve' kat okeb'elkat itichajil unq'a ixoje', katmox juplu cha'ma tetz kuxh okeb'eeem, kat mox txiib' cha'ma ti'aj aq'on echkone' b'ano txitx tetz unq'a sole', a'e unq'a tiila okeb'eme' vaa' kat ulb'el unq'a ixoje' tu vi tichajile' tu tuleb'al u tiila ch'aoe' kat uch naytzan.

Kamchit uvee' kat tachva cha'ma ti' itzaele' ti' uma'l b'ek', as kat oleb' chama' sti' tuk' ilochb'al jolol xaol ve' ootzin tetz b'ek tetz u ixi'm tx'avae', tuk' uma'l u txumb'al ve' eq'on tetz kajayil u tatin unq'a ixoje' tuk' u yolb'ale' ae' unq'a vaa' vi yek'ib'al tuleb'al u aq'one' kat ib'ana'. Kat mox xekeb'o' ti' unq'a keslachaj nane' ve' kat paleb'en ch'ao as katmox k'axb'ik kan, kat mox ku loch cha'ma ti' uva' la' ilej cha'ma u tokeb'ale', ae' b'a u aq'one' vaa' kat mox yek'insan cha'ma ti' toleb' ti' u aq'one' ve' tu xocho'me' kat mox ib'ana. A' chamae' b'a katmox eq'on ivi' jank'al tuleb'al u aq'one' kat ib'ana.

Jank'alo' ve o'aj ixoj tu nuk'b'alib'e' IXOJ JALPUN IVATZ U JILISIONE',

jank'al tuleb'al u tziume' kat ik'uchunsavatz u xe'ib'e' vatz unq'a eq'ontetz u aq'one' ti' tziu'm as svatz unq'a xaole' ti' mujich kam ti' ixe'al u tatine' ti' u tx'ilamile' ti' okeb'e'm ve' kat ib'an tu ch'o'oj. Uma'l u oleb'chile' ve' nimchitu' ve' kat oleb'o sti' ae' u aq'one' ve ti' ni eq'on b'ey ti' tokeb'al unq'a xaole', tuk' ichumkpu tziu'me' va' eelakat kuxh ivatz unq'a xaole', u taq'mb'en una'a ixoje' tuk' ti' u tatine' ae' kat lochoni ti' ik'ujb'al as ti' iyek'nsat vi tzaq'it unq'a q'eslachaj nane' ve' kat taq'a, tu Sepur Zarco.

Ech q'alat isuuchil u aq'one' ve' nuk'el ve't sb'an, tetz u aq'one' ve ti' ch'ek'uib', ve' la aq'on ye'k'ib'al aq'al uva' u txumb'ale' b'anel ve'te' la lochon ti' iyek'nsat itxumb'al ka'taj ixoj ve' paleb'emal um'al u tx'ilamil sta'n, aq'al uva' lamox teq'o cha'ma unq'a paave' tu chob'al paav. Ve' nuku k'aj ti' u txumb'ale' vaa' va' lakoj aq'ax ootziiloj xo'laj unq'a aq'ombile' tetz tziu'm eche': (tziunal ti'aj tzii ti' unq'a paave' ti'aj uxhchil, k'ojol tzii, aq'omvil tzium va' nim talche', q'ajsan yol as tuk' unka'toj.) Ti' uvaa' b'a va' lamox toksa chajaak u txumb'ale vaa' stuul tiaj ka'taj iltza'l va' ech chite' vaa' moj eelakuxh umb'oj q'a tuk'. As tuk' uma't uvree' nuku k'aje' tuk' u aq'one' ae' ni yolonkat va' ae' uma'l u aq'omb'al ve' la txakon ti' teq'ol unq'a txumb'ale' ti' u txansa'me' ve' kujlukan tu xochome' ve' motxtel yol ve'te', ta'n unq'a nuk'ich aq'omvile' ve' ni ilon isuuchil ti' uvaa' la el vi' toj.

O' IXOJ VE' NI JALPUN IVATZ U JULISIONE' nuku pal stuul va' nim talchu u tuuleb'al u aq'one' ti' motxtel yol ve' kujle'l ve'te' ti' uvaa' b'a va' lamox ku b'aa'n b'an te unq'a qaqone' ve' ni lochon unq'a ixoje', unq'a xvaque' as tuk' unq'a q'opoe' tuk' unq' cheleme' ve' k'axminajkan ta'n unq'a okeb'eme' ti' tichajil. As nuku sa' qeqot u aq'one' va' la el vi' toj, ti' qaqat u tul ivi' unq'a qeslachaj nane' vi' saj tul uva' ni tal cha'ma uvi'la sqej:

"Nuku sa' taq'ax ootzilo' tee una'a txul aamae', kajayil una'a vee' kat ku paleb'e."

"(...) la mox tootzii aq'al uva' ye'la yakeb' u va'laxhe' ve' ti' tokeb'el itichajil unq'a ixoje'."

"kajayil la tzib'alkan."

Paula Marcela Barrios Paiz
Directora Ejecutiva de MTM

III. CH'OOB'ISAB' TUUL U K'OBJ'AL PAAV TI' U K'AAXK'O TU SEPUR ZARCO

O'laval ixoj kumool q'eq'chi, aako'm, meeb'a' as k'axb'inajkan ta'n okeb'e'm, kat jupli tetz kuxh okeb'e'm, katmox itx'ii una'a sole' ti ib'anchu tx'ix ae' una'a vaa' kat paleb'eli tu ch'o'oe' (cheel la xe'ti as ti' chit ib'en'e' u ch'o'oe') tu ko'me' Sepur Zarco, nimal katixaab'e ti' telch'u'l vi' saj jank'al u k'axk'oe' kat ipaleb'e as ti' ilejat u tziume' umpjajte. Tu vinaj laval yaab' kat lejpukat va' kat mox oleb'kato' ti' kulejat u tziume' ti suuchil, tu ka'pa ich' ve' tu yaab'e 2016 kat uch u k'ulb'altzie' ti' ka'va'l aa paav: Naj u b'oq'ole' (teniente coronel) Esteelmer Francisco Reyes Girón as tuk' naj Heriberto Valdez Asig.

Tu q'ie vinaj vaajil tachb'al u ka'paj ich'e' ankuxh tu yaab'a', u b'axa atimb'ale' tetz k'obj'al tzii tetz motxtel yol kat k'ujb'a'n u tzie' ti' ik'alpu una'a aapave': vinaj laval yaab' la k'alpu junun una'a aapave' ti' una'a tx'ilamile' katmox ib'an chajna teunq'a ixoje' ti' u okeb'eme' te itichajil cha'ma, ti' uve' kat juplu cha'ma tetz okeb'e'm, as ti' itx'iip cha'ma ti' ib'anchu txix tetz una'a sole', as ka'taj va'laxh ve' kat eesan iq'ii vi' tichajil una'a ixoje' ta'n chajna. Ni tal tu b'ekb'ale' tetz ixi'm tx'ava' tu tachul 378 (articulo) tu tajneb'al.

Nital umpjajte va' kat ootzil vi paav chajnae' ti' iyatz'pu oxva'l ixoj a ib'ii cha'mae vi'la': Dominga Coc, as tuk' ka'va'l ixvaak, as kat tzejxu vujva'l una'a naje' ta'n una'a sole', itzumel vujva'l ixoj ve' kat k'axb'isalkan tu ch'o'oe'.

U naje' Esteelmer Francisco Reyes Girón a' naje' kat ootzil ti' u paave' ve' yatz'on oxva'l una'a ixoje', tan kat ik'ujb'a' u k'obj'al tzie' vinaj laval yaab' la k'alpu naj ti' junun yatz'o'm; ve' ni yolon kat 90 yaab' la k'alpu naj. Jank'al u yab'e' vaa' ni nuk' ve't tib' tuk' u tx'ilamile ve' kat ib'an naj te vi tichajil ka'taj xaol, as ni yolon ve't 120 yaab' ve' ye' la uch itinsale', a'ni yolonkat b'a va' la'itx'ak naj kajayil u yaab'e ve' kat k'ujeb'i.

Naj Heriberto Valdez Asig. Ti' u paav, vujva'l naj isojsa chajna ivatz, as vinaj laval yaab' ik'ujb'a' u k'obj'al tzie' ti' naj ti' junun elaq' tz'ejxichil as ni nuk' ve't tib' ni tel ve't 210 yaab' tuk' uma't vinaj laval aq'axje' ti' u paave' ti' tokeb'el itichajil u tename' as ni tex eloj ve't uma'l 240 yaab' ve' la k'alpu naj as ae' ye' la uch iku'ch'u'l, tane' kat kujeb' kajayil u yaab'e' vee'.

As tootzi u k'obj'al tzie' umpajte u junlaval unq'a ixoje' ve' kat k'axb'isali tichajil tu ch'ao Q'eqchi' tijle'm, vujv'al unq'a naje' ve' tz'ejxi, aak nan Dominga Coc tuk' ka'va'l unq'a ixvaak, tuk' unq'a tatin kajayil cha'mae' tu ko'me' Sepur Zarco, ve' echen tu tename' El Estor, Izabal.

U iltza'le' Zepur Zarco, kat ik'ujb'akan uma'l u txumb'al tuk' u aq'one" ve' kat uchi, tan kat uch u xochome' as kat oonsal tu k'alo'm vatz k'obj'al tzli, ti' u okeb'eme' ti tichajil unq'a ixoje', as u patz'b'al b'eye' ti' tokeb'el unq'a ixoje' tuk' ti' ib'amb'el cha'ma ti' unq'a aq'one' xo'l unq'a sole' ve' ti' b'anchu txix tuk' itx'aab' toksa'm chajna jank'al uvee' kat ib'an u ch'aoe'. Eche' unq'a paave' ti' unq'a taq'onb'en unq'a tename', ae' unq'a paave' ve' nim ve't tokeb'al as paxnaj ve't itzib'lal tu ka'ataj tenam ve' jala a'.

3.1 UNQ'A B'ANOM

Esteelmer Francisco Reyes Girón najik vajpa ib'oq'ol una'a sole (comandante) "General Miguel Garcia Granados", tu atimb'ale' tu puerto Barrios tu nimla tenam Izabal, itzaisal vi nuk'b'altib' una'a sole' tu ixi'm txava' ve' tetzik chit ch'ao.

Naj txaapik kan b'oq'ol xo'l unq'a sole' tu "atimb'ale' Sepur Zarco" as tuk' vi b'ii naje' Reyes otzimalik kat'. U tijle'm naje' ae' ti' ikeep una'a xaole' ve' atik tu atimb'ale' as ti' ib'anax va'laxh teunq'a xaole' ve' ye'lik tijle'm tu ch'o'oe', eche' ti' talax teunq'a sole' tu ixi'm txava' ti' uva' lamox tokeb'e chajna itichajil unq'a ixoje' Q'eqchi' tijle'm, as ti' ib'anat chajna tx'ilamil ve' ye'lchit itxoj, ve' eesan iq'ii unq'a ixoje', jank'al unq'a vaa' ye'lchit ixo'l mox ib'an chajna tan a'chit ik'ajb'al chajnae' va' la el iq'ii cha'ma. As a' ka'al chamae' vi'la' kat k'AXB'ISAL itichajil:

1. Felisa Cuc
2. Vicenta Col Pop
3. Candelaria Maas Sacul
4. Manuela Ba'
5. Rosa Tiul
6. Cecilia Caal
7. Maria Ba' Caal
8. Carmen Xolcal
9. Demecia Yat
10. Margarita Chub Choc
11. Magdalena Pop
12. Dominga Coc
13. Y sus hijas Anita y Hermelinda

Ti' vi iltza'l aak nan Dominga Coc tuk' unq'a talaj ixvaake': Tal An ve' uma'l kuxh iyaab', as tuk' ixoj tal Hermelinda ve' kajva'l iyaab', kujb'ali va' yatz'pu cha'ma.

Tu vinaj kajva'l u tachb'al ich'e' noviembre tu yaab'e" 1982, ve' q'ala'm tu uma'l u nimlaa' Roquefur ib'ii.

Kajv'al ich' jupelik cha'ma ta'n unq'a sole' tul uva' nik tokeb'e chajna

umpajte vi txutx chamae' aak nan Domiga. Tul uva' jupelik cha'ma as nik tokeb'e unq'a sole' aak nane'.

Naj Heriberto Valdez Asig, tu yaab'e 1982 kat aq'ax tijle'm naj xo'l unq'a sole' ti' ixkeep unq'a xaole' tu tename' Panzós ib'ii echen tu nimla tenam' Alta Verapaz, echenik naj jaq' iq'ab naj "coronel Antonio José Irisarri (CAJDI)" naje' nik ilon isuuchil unq'a sole' ve vinaj uma'l tachb'al nuk'el tetz chit u ch'o'oe'.

Atik uma't tijle'm naj ti' xeo tenam tu poob'al Tu Tal tename' Panzós Alta Verapaz, Atik t'ub'ul unq'a sol ve' nik lochon naj ti' u taq'one', as ae' ka'al unq'a taq'omb'e'n naje' vi'la' ve' kat ib'ana.

- » U ko'me' Sepur Zarco ve' inaje'l tib' tuk' u tal tename' Panzos Alta Verapaz, ixo'visa naj Heriberto aak Pap Antornio Sub, itzumel aak nan Margarita Chub Choc, as ech stie' kat ooj kat aak pape' tu tx'akab'e'n asoj cheel ye'xhib'il ootzin tetz kam kat ib'an aak pape' tan yelak ulve't ti kab'al, mita'n u tixq'el aake' ootzin tetz kam kat ib'an aak.
- » Tu ko'me' la Esperanza tu tename' Panzós, Alta Verapaz, xe't um'al u aq'on ta'n unq'a sole' ve ti' itxeyat vaxajlaval unq'a naj. Jank'al chajna ve ib'an uma'l tu'uj ti' ijajata' va' la tetzeb'e chajnaj u tx'avae' ve' atik kat chajna. Aya'l chajnae' ve' kat majpi vatz jit tuk' iyol k'obj'al tzii, jank'al uvee' kat ulb'el chajna katchit mox til unq'a tixqel chajnae'. A' naje' kat eq'on ivi' u ve' ti' itxeypu unq'a naje'. Unq'a naje' ve' kat mox txeypi ve' jit ivatz a' chajnae' vil'a':
  - a. Aak pap Manuel Cac (2), tuk' ka'va'l ik'aol ve' ye' tz'ajel iyaab', Santiago Cac Bá (3) as tuk' aak pedro Cac Bá (4). Aak nan Maria Bá Caal, tixqel aak pap Manuel as itxutx unq'a xaak, aak nan Maria a'aake' ve' okeb'e'l itichajil ta'n uma'l naj sole' tul va' unka't chajna nikuxh ika'ye'. Taxhtivo aak ti' uvee' ipaleb'e vi tzumele' tuk' unq'aixaak aake'. As kat til aak teq'ol vi tzumele' tuk' unq'a Tale' ta'n unq'a sole' tu uma'l u b'ey ve' ye ootzimalike as cheel umpajte yexhkam ootzimal.
  - b. Aak pap Abelardo coc (5), kat B'ex eq'oloj aak ti kab'al k'atz u tixqe'le' tuk'aj talaj ik'aool ve' ch'oaj tellike'. Tul uva' txeypaak as k'alpaak, as a' eq'ol kat aak tu b'eye' ve' unq'a txe'n ib'ii (Tinajas); asoj cheel ye'xhib'il ootzin tetz kam ulb'el aak.
  - c. Aak par Heriberto Choc (6), b'ex eq'oloj aak ti kab'al k'atz tixqel,

aak nan Carmen Xolcal unq'a italajintxa', a' eq'ol kat aak tu uma'l u atimb'al ve' ye' ootzimal. Aak nan Carmen Xolcal okeb'el aak ta'n oxva'l unq'a sole'. Tul nik tokeb'e chajna aak, as ech ni tal chajna ile': nima kuxhtu' kam ni qale' as la b'an', aq'kuxh eeb' tan o' nuku b'ek'on cheel taq' chajna te aak as nik tech a ok chanaj u ch'ich'e' tzi' taama aak, as tul uva' ma'tik teq'ol vatz itzumel aake' ta'n chajna umpajte.

- d. Aak pap Juan Choc (7), B'ex teq'o unq'a sole' aak k'atz tixqel aak nan Demecia Yat tuk' unq'a tal aake' ve' Ch'oojike. Moox chit ik'axb'isa unq'a sole' aak tuk' unq'a ch'ich'e (armas) ve' nik ib'amb'e chajna as teq'o ve't chajna aak tu uma'l u b'ey ve' ye' ootzimal ta'naj Uxhchil. Aak nan Demecia Yat kat chukun aak ti' vi tzumele' tu atimb'al va' destacamento Tinajas ib'ii, Tul uva' b'ex ichuk aak vi tzumele' tu atimb'ale' as niki xo'visa eltzan unq'a sole' aak , ech tal chajna ile' te aak: Asoj la yakeb'axh ti' a chukune' as a'na sae' b'a va' ech la b'an' va tzumele'; B'ex aak chukun tu ka't atimb'al as jit chit ilej aak moj lochb'al, as mita'n kuxh moj yol alax te aak ti' vatz itzumele'.

Unq'a tiila tzaq'ite' ve' katmox k'otpi tzib'lal kat taq' ootziloj va' tu tatimb'al unq'a sole' tu atimb'ale' Sepur Zarco, tzitz'i ve' kat okeb'elkat itiixhil unq'a ixoje', tuk' ti' uvee' kat juplukat cha'ma tetz okeb'e'm tuk' aq'on ti' ib'anchi tx'ix unq'a sole'.

Nimalaj kuxh iltza'al ve' kat eesan iq'ii cha'ma ta'n unq'a sole', tu vi tichajile' as ye'l chit ixo'l umpajte katmox ib'an'a.

Unq'a b'ano'me' ve' kat ootzili tu moxtel yole' ve' kat k'aloni:

- Junq'ii nik tex cha'ma tu atimb'ale' ve' jejle'likat unq'a sole' ti' ib'anchu txitx as ti' itx'aab' toksa'm chajna, as ankuxh cha'ma nik loq'on xhab'on tetz u toksa'm chajnae' as b'an' va' choelikoj cha'ma. A'kolchit choel cha'ma la b'anchi as okeb'emal cha'ma nik ib'an chajna, junq'ii chit nik tokeb'e chajna cha'ma ta'ne nik iyilon chajna as nukuxh inima ve't ch'ama, uma'l chit yaab' kat ipaleb'e chama u k'axk'oe vaa' tu yaab'e' 1982 as kat ya tu 1983.
- A'kat isak' kat unq'a sole' ib'anat u iltza'le' vaa' te cha'ma tan ma'tik itzejxu chaaxh itzumel cha'ma, ma'ti k'achpi kab'al cha'ma, ma'tik iyansal kajayil chaxh tetz cha'mae' kat yansali as kat sojsal ik'u'l, echkone: unq'a chikoe', unq'a txokope', jank'al unq'a va'laxhe' vaa' ae' u taq'omb'en unq'a sole' tuk'

unq'a naje' locholtetz unq'a sole' (patrulleros de autodefensa civil). At ch'ama ve' tx'iipi ti iq'ax najlich uvee' jelelikat unq'a sole' tu Sepur Zarco, tan ye'lilik vet lochol tetz cha'ma as tzitz'i nik isak' kat una' sole' tokeb'el itichajil cha'ma as ti' teesal iq'ii cha'ma umpajite. Tu atimb'ale' vee' atinkat cha'ma tuk' chaxh italajintx'a'e' as b'ane va' b'anla k'abal koj oon ch'ama stuul pet chulil kuxh tatimb'al cha'ma ta'n naylo.

- Tul uva' alax ve't te cha'ma va' y'el u aq'one' la'ik ib'an cha'ma ve' k'ujelik ta'n una' sole' tu atimb'ale ve atikat chajna, poro yexkam ya'kuxhkoj tz'i pet ijajtel chajna txitx ve' nik ib'an cha'ma ta'n tixi'm tul ile' ve' ye'lilik itz'aaj tixi'm cha'ma atik tuk' chaxh italintxae'. Tu vaajil yaab' kat ik'uula cha'ma chajna, katnal elve't chajna tu tal ko'me' Sepur Zarco as tzitz'i kat yakat cha'ma ti' taq'ax u txixe'.
- U okeb'eme' ve' kat ib'an una' sole' tuk' uvee' kat ijup chajna una' ixoje' a'chite' uva'a' iyek'ib'al chajna vaatzil ich'ch (arma de guerra) chajna, va'lilik chit isak'at chajna tul uva' atik chaxh ixoje' k'atz chajna, ae' b'a ni chuk chajna va' at ivatz utaq'on chajnae' la'ib'ane'.
- "Ye' katmox choob' cha'ma ti ib'anax tx'oo tuk ib'anax txitx. Ta'n vi yavutil u okeb'eme' kat taq' nimal tx'oo ve't tt. Tul uva' nik ib'en aak xo'l una' sole' (Destacamento) as a'kuxh una'q'i talajintxa' aake' nik ikaa tu tal tatimb'ale' ve' b'anelik ta'n aak tuk' naylon. Tul uva' b'en ve't aak ti kab'al as niktelchit ib'an aak itx'ix chajna as nik tex taq'kan aak. Oxpul nik tex taq'kan aak o'va'al aalmo itxix una' sole' tu umal q'ii, Jank'al chito ve' o' ixo ayaa'l tx'ixe vee' nik ku b'ane'." (Tzaq'it)
- "Nik ib'an aak techb'ub'al una' sole, tuk' y txix chajna. As nikchit tx'aa aaki toks'am chajna nik teq'oaak ova'l sakurixh. Tul uva' nik tex aak tx'oон tu nimlaa' as chajlumalik kuxhaak ta'n una' sole' ti' tokeb'et chajna aak. Ankuxh chajna tx'ion aak va' lai'k b'en aak atinoj tu Sepur Zarco. Tul uva'a' txakpu ve't aak tu Esperanza as ichuk aak naylo ti' ib'ajut una'q'i talajintxae' tan tz'upiktel chiintxa', as ilej aak b'il tatimb'al tu Sepur Zarco. Nimal ixoj atik xo'l una' sole'. Jank'al una' sole' echb'ub'ale echkone' u: txikone' as tuk' ka't una' sole' echbub'ale vi'la: (arroz y fideos) una' b'oq'ol sole' nik aq'on teaak." (tzaq'it)

U aq'one' ve' kat uch ti' ik'otpi tzib'lal unq'a sole' kat taq' ootzilo ti' uvee' kam kat ulb'el unq'a ixoje" "ve' txakay ta'q' chelele" (Tixqel unq'a naje' ve' mox txeyp'i, unq'a naje' ve' yatz'pi ta'n u naje' ve' Valdez), jank'al u tx'ilamile' vaa' vaajil ich' kat ib'ana, stulo'k tatimb'al Sepur Zarco as sti'eltzan umpajte. (tul uva' nik tex cha'ma tx'oon tu nimlaa') ootzimal kuxh ve'te va' nikuxh ikuy cha'ma u iltza'le' ve' ni itajalb'e cha'ma chajpa ma'tik cha'ma tx'aon.

Mita'n kuxh naj b'q'ole' Esteelmer Reyes Giron, as mita'n naj Heriberto Valdez Asij, lamox uch iyolone' ti' teesat tib' stuul.

Tan kat ib'an chajna unq'a k'axk'oe' ve' katmox jajpu te chajna ta'n unq'lii b'oq'ole', ye'xhkat ni talkat va' techal chit la'ib'an chajna va'laxhe' ve' ni jajpu te chajna, tan ye' la uch itx'ilb' chajna.

- U tokeb'al uu atimb'ale tetz sol ve' kat cheesesal tu Sepur Sarco, tetzkuxh i'lichil as tuk' tetz i saach chajna, poro jit stuk'e' ucaa' kamkuxh la'ik tulb'e ve't chajna unq'a Ixoje', echkole' ti' u tokeb'el itichil ch'ama as ti' itx'ilb' cha'ma umpajte.
- Jatpuul uvee' kat tokeb'e unq'a sole' una'a ixoje' (txakay) tzi' nimlaa', ib'ankuxh chajna tuk' itxumb'al jit ib'oq'ol chajna nik b'ek'on a' nitok' kat uva' nik ib'an chajna va' ye'l u iltz'a'le' vaa' la elch'u'l vi' saj, tan jit kuxh paav lab' vatz chajna. K'uxh jit chit tiila b'ano ucaa' kat ib'an chajna ve' nitalje' ste'j poro nimla paav lab' ijamat ta'n chajna.
- Nik' ib'anhchaje' chajna stej va' ye' ootzimal unq'a iltza'le ve' kat ib'anchajna ti' vi tichajil unq'a ixoje', tul uva' a'chit unq'a atimb'le ve' b'ichaj niki b'amb'ele ve' kat tokeb'ekat chajna unq'a ixoje' echkone': Tzi' xamale' tuk' u chuk'ub'ale'.

3.2 XAQ'PIN B'EK' TI' TOKEB'AL Q'ATINE' VE' JALA A'

Unq'a xaole' ve' kaxb'inajkan itichajil tu ch'ao sula xaol kuxh chajaak, jit imool chajaak unq'a sole' as mita'n unq'a xaole' jaq' tze', echstie' va' at tokeb'al chajak ti' ucaa' b'an tilpi suuchil chajaak la'ib'ane' as ti' i yekinsal chajaak ta'n uma'l u lochb'ale' ve' kat cheesesali tetz chit unq'a xaole' ve' kat k'axb'isalkan itichajil tu ch'ao, ae' b'a convenios de Ginebra ib'ii. Tuk' koje' pet kat k'axb'isal unq'a naje' as kat okeb'el itichajil unq'a ixoje' ta'n unq'a sole'. Esta'nkoe' ve' tu tatimb'al u k'ojoztie'

Kat ilaxkat vi pasan tzil unq'a sole' ti' u tokeb'al unq'a xaole', echstie' va' kat aq'ax ootziloj va' la k'alpu unq'a paave' vaa' ti' tokeb'el unq'a tichajile ti' taq'omb'e'n tu tename'

U iltza'le vaa' kat nukpi as kat b'anax isuuchil tuk' vi lochb'al unq'a nuk'ich xaole' jala a' as tuk'aj itxumb'al umpajte echkone' unq'a b'ek'e ti' TOKEB'AL XAOL VE' NI TAQ'ONVAL JALA A' as TOKEB'AL CHOOB'AL PAAV JALA A' umpajte.

Echkone' unq'a txumb'al ve' kat kujepkan ve' Convenios de Ginebra, echkone' utachb'al oxva'l ve' ni b'an eela tu kajva'l u aq'one' tu Ginebra, as tu ixim txava' umpajte kat kujeb'kan tu b'ek'e ve' tu Roma kat tooneb'e tu yaab'e 2012. Ae' unq'a b'ek'e ve' kat yolon ti' u iltzale' moj unq'a k'axk'oe ve kat ulb'el vi tiixhil unq'a Ixoje' as ti' uva' la nimal vi tzaq'it cha'mae umpajte. As kat b'amb'el ka't unq'a b'ek'e vi'la umpajte: U B'ek'e' ti Tokeb'al Xaol, U Txumb'ale ve' k'ujlele ti Tokeb'al Xaol, U Txumb'ale ve' k'ujlele ti' tilax isuuchil u Ixva'me ve' ni tulb'el unq'a Ixoje'.

U CEDAW as uma't uvee' umpajte 1325 Ti' unq'a Ixoje' ti tatin cha'ma tuk' achveb'al as ti ikujileb'al cha'ma ve' ni aq'on ootzilo va' u okeb'eme' ti tichajil uma'l ch'ich' lab' umpajte tetz ch'ao.

U aq'one' ti' u ixva'me tuk' u okeb'eme ti' unq'a Ixoje' ae' uma't ch'ich' (arma) tetz ch'ao, kat ik'ujb'a kan va' unq'a iltza'le ti okeb'em ti' itichajil unq'a Ixoje' as tuk' unq'a xvaake', kat k'ujeb'kan uma'l txumb'al ti' ib'anaxb'en ti' u aq'one' ta'n unq'a nuk'ich xaole' tuk' unq'a tx'ilachaj aamae' tuk' ilochb'al unq'a txiolaq'iie' ti' tx'ava' tu tename', ti' iyansal u tatin unq'a xaole' tulaj ikab'al, tulaj iko'm as tulaj itenam umpajte; ae' vaa' kat yansan u taq'il utatin unq'a tename' unq'a tetzane' ve' atajike', jank'al unq'a vaa' yansamal ta'n vi iltzalil u ch'aoe' tuk' ti' iyansal vi tichajil u tename'.

- » Ya'tz'om tiaj ixoj, q'esla aam, as tuk'aj talajintxa'.
- » Ti' isojsal ivaz unq'a kab'ale' as tuk' texhlal unq'a nachb'al tiixhe'.
- » Unq'a mujich viaj Kamnaje' ve' nimalaj chitu'.
- » Vi sojsal ivatz vi xe'al u tatin unq'a tename'
- » Nimox teesal iq'ii vi tichajil unq'a xaole' ve' k'axb'inajkan tu ch'ao

- » Kat taq' u tx'il aamae' ootzilo u taq'ne ve' b'anelik ti' ta'n chajna, ae' b'a ve' katmox tokeb'e chajna vi tichajil unq'a ixoje' as ti' uvee' kat juplu cha'ma umpajte ankuxh tetz okeb'eme' tu vi tichajil cha'mae'. Kat i b'amb'e chajna u okeb'eme' vaatzil ch'ich (arma de guerra) tetz uch'aoe'.
- » Nimox teesal iq'ii vi tichajil unq'a xaole' ve' k'axb'inajkan tu ch'ao.

Jank'al u k'axkoe' manelik ti' ta'n chajna tu ch'aoe' as nimal kat i b'an chajna tu tal ko'me' Sepur Zarco, as a' k'ujeb' kat chajna k'atz o'aval unq'a ixoje' q'eq'chi as tuk' unq'ii tzumel chamae'.

3.3 U TATINE' CHEEL

Jank'al unq'a naje' tunq'a ko'me' ve' najlich Sepur Zarco, kat tx'iip chajna tii' ilakpu tatimb'al unq'a sole' tu ich'e' agosto ve' tu yaab'e' 1982. Vaajil yaab' katmox jejeb' unq'a sole' tu tatimb'ale' ve' kat b'anchi, tu yaab'e 1988 kat e'pul uk atimb'ale. Nemaleen unq'a tatimb'al sole', katmox ee'pulvet'e' tu unq'a tz'ala vitze' tetzaj tx'iola q'ii (fincas privadas) ta'n unq'a naje' ve' jejle'luk anchit tu unq'a atimb'ale' moj unq'a ko'me'.

Aak aq'omvile' ve' k'otol tetz itzib'lal unq'a sole' u k'axko la b'ano'me' ve ib'an chajna te unq'a ixoje' echkone'; u okeb'eme', u b'ano txixe' u jupume' ve' katmox ulb'el cha'ma, a'chit kat taq'kat unq'a sole' yik'il tuk' unq'a iltza'le' vaa' tul uva' txaklinik ku' u ch'aoe'. Tu ixi'm tx'avae'. Tul uva' nik ijajpu unq'a tx'avae' tu Sepur Zarco, tan tetzik unq'a q'eslachaj aamae' u tx'avae' ti xe'al yol ve' Q'eqchi' tijle'm.

Unq'a aq'omvile' tu tz'ala vitze' (finqueros) katmox lochon chajna ti' u aq'one' ve' kat oksal vatz unq'a sole tuk'aj ib'oq'ol, as katmox xo've't unq'a tx'iolaq'ie' tan kat tab'i chajna va' nik ijajpu tx'ava' as la'ik maab' ve't vi piinka chajnae' nik inach taama, as kat b'ensal ve't chaxh naje' va'laxhil as katmox xochpu ve't chajna te unq'a sole'. Chaxh naje' ve' nik ixochpe' te unq'a sole', ka'l kuxh ve't tzii sti' va' la sajini, tan a'ikchit taq'omb'en chajnae' u yatz'o'me'.

Tal aak va' nik tijle taq'ax itx'ix unq'a naje' jaq' tze'. Nik tal unq'a sole' va' a vi tzumele' nik b'oq'ol in u aq'o txixe', nimalikaj xaol nik suyun u aq'one' vee' sti'. Ech stie' va' nimal xaol kat sojsal ik'u'l ve' katmox tz'ejxi. Kat tala va' katmox uch q'osiib', nimal kamchil uchi, ech stie' b'a va' kat okve't tiila xo'vichil k'atz unq'a xoole' tu utal ko'me'. U taq'omb'en vi tzumele' ae' ti' ijajpu tx'ava' tan yelikchit tetz avab' ko'm as tuk' tetz ikab'al. Nik icheesal ipaav vi tzumele' ti' ijajpu tx'ava', as tul ti' uvee' atik uma'l tijle'm aak xo'l nuk'ich xaol tu k'ome' ti' tilax isuuchil unq'a xoole' ve' yelik b'oq' itx'ava' atike'. (...)

Tul uva' tzejxi, kat ichuk aak tuk' ilochb'al unq'a pape' b'oq'ol tu ko'me'. As kat tzaq'b'el aak tuk' tx'iitzi'l ti' uva' asoj la yakeb' aak ti' ichukat vi tzumele' as a' ni jaj aake' b'a va' li paleb'e aak moj k'axk'o. Kat tal aak va' lakol kuxh tz'exuj ve't aak q'a echkuxhve'te' vee', as itzaq'b'e ub'oq'ol sole': tan ti' vi pasan tzii naje' ta' taq' naj kat tal te aak name'. B'axa b'exaak tu pob'al ti' ichukune', b'exaak xe' k'ojol tzii, as tu motxtel a' b'exkat aak chukun xo'l unq'a sole' ti' ich'otin ti' vii tzumele'. (tzaq'it)

Aak k'otol itzib'lal u paleb'eme' kat taq' aak ootziloj va' uokeb'eme' tuk' u eesal q'ie' ve' katmox ulb'el unq'a ixoje' tuk' unq'a naje', ae' uma'l u aq'on ve' nuk'elik ta'naj unq'a nuk'ich xoole' ve' nik taq'omvu k'atz ijlenaal tan a'nik ik'aq chajna ti imaab' unq'a tx'avae' la'ik itzib'a tib' chajna sti'. Jank'al u aq'one' vaa' kat uchi kat b'ex ilej b'il tib' tuk' uma't u aq'one' tan anchit echenik unq'a xoole' tu Sepur Zarco ve' katmox k'axb'isal itichajil ta'n unq'a sole'.

"Atik tijle'm vi tzumel aake' tu tatimb'ale' (comité de tierra) ye' tootzi aak kam pavil ib'an chajna tul uva' txeypu chajna (...), tan a'kuxh u tx'avae' ta' nik ijaj chajna, vaxalaval chajna txeypi at chajna atik tijle'm as ka't chajna sula b'esino kuxhtu'. Kajayilik cha'ma txakayik ve'te', okeb'el unq'ii mool cha'ma umpajite, ankuxh unq'a sole' alon te cha'ma va' la'ik mox b'en cha'ma tulaj ikab'al, poro la'ik chit taq' cha'ma vi tx'ix chajnae' oxpul tu uma'l q'ii. O'val' aalmo tx'ix nik ib'an aak junq'ii tu vaajil yaab', kajayil unq'a ixoje' nik b'anon txix." (Tzaq'it)

Aak K'otol itzib'lal ix'e'al utatin unq'a xoole', kat taq' aak ootziloj vimotxtel u taq'on'e ti' unq'a kamnaje' ve' yelitxoj kat ib'ana as tuk' u elaq'e' tuk' b'uchb'al, ni lejpu b'iit ix'e'al u aq'one' ve' katmox uchi ti unq'a tx'avae'. Tul uva' kat xe't unq'a elaq' tz'ejxichil as ye'l ve't inajil unq'a tename' kat ib'ana; as a'kuxh unq'a ixoje' kaave'te' as tzitz'i katmox isak' kat unq'a sole' ib'anat tx'ilamil te vi tichajil cha'mae'.

"Ye'l ve't isuuchil vi tichajil aake', ye'lik ve't itzumel aak. Ni tul sk'u'l aak va' kat ijaj vi tzumel aake' txava' tu INTA (Instituo Nacional de Transformacion Agraria), tan aq'omvilik aak pape', kamkuxh nik ichik aak (...) Ye'le' vi tichajil aake' la til ve'te' ve' echike' na'ytzan, tan jank'al u vee' kat ipaleb'e aak ni ch'o'n lab'." (Tzaq'it)

Tu aq'one' vaa' kat ilej aak k'otol itzib'lale' va' u chi'chole' tuk' u tx'itzi'le' ve' kat taq'kan u iltza'le' ve' kat ipaleb'e unq'a ixoje' tu Sepur Zarco. Yexib'il la pal tu k'axk'oe vaa' va' ye' koj ni k'otpi tzib'lal as ye koj ni taq'ax ootziloj va' kam u taq'omb'en unq'a sole' kat mox ib'ana. U Ixva'me' ve' nik ib'an unq'a sole' yexkam va' a'nkoy cheel per atchit taq'il lab'e ta' na'yla yol, atchit uma'l ix'e'al lab', tan u tokeb'al u ixva'me vaa' tan a'chit nimox tal unq'a ijlenale' va' la sotz ivatz unq'a kumoole' kajayil as lamox tetzikan chajna unq'a itx'avae'. As ti' ikaa unq'a ixoje' ti moxtel ti tokeb'al tu vi tichajile', ti uva' ye'l cha'ma lamox ok ti txa'k. Vi xe'al u txumb'ale vaa' joltu naj tu uma't tenam ulsantetz tu ixi'm tx'avae' as kat q'ax utxumb'ale' vaa' te unq'a mu'se' as kat oon ve't vatz unq'a b'oq'ol sole'. U ixva'me a' nik isa'pe' tuk' uva'a' ye'la ok kat iq'li unq'a ixoje' tuk' unq'a naje' as la alaxi va' ye'l itxa'k chajaak, lakuxh mox b'amb'el chajaak, kam kuxh chajaak la'ib'ane, aya'le b'a vaa' ni kajpu tuk'aj u mamal nuk'ich aq'one' kat mox ib'an unq'a sole' tu ch'ao. Unq'a iltza'le' ve' kat ulb'el unq'a ixoje' tu Sepur Zarco ato'k xo'l joltu paav ve' ye oonajle vatz k'ojb'al tzii as ye' k'alel tu vi paleb'e'm tu ixi'm tx'avae'.

An kuxh tulo'k u aq'one vaa', ve' ni pal ti vi' u k'otol itzib'lal u ixva'me' as taq' ootziloj jatvatzul kuxh k'uchelkat u ixva'me' as jatvatzul kuxh b'anel kat umpajte. Ae' uma'l u txumb'ale' vaa' ve' kat ba'mb'eli ti' iyansan, ti' okeb'e'm as ti' teesal q'ii. Ae' unq'a va'laxh la txumb'al ve' oleb'i as ni toleb' ti' iyansan unq'a tichajie' as ti' iyansal unq'a tename'. U b'oq'ol ixi'm tx'avae' ni b'amb'e uma'l u txumb'al tetz u ixva'me', ti' uva' a' unq'a naje' ni b'ek'one' as naj b'axel ti' kajayil una'a kame' tu tatine'.

U k'otol itzib'lal u iltzale' ti' ch'oo tu ixi'm txava' kat taq' ootziloj va' jank'al unq'a k'axkoe' katmox ipaleb'e unq'a ixoje' ve' kumool. U okeb'eme' ve' kat itajalb'e cha'ama ti tichajil nimal tachul kat ib'ana as xo'l kuxh unq'a sole' katmox uchkat umpajte.

Unq'a okeb'eme' tuk' u k'axb'isa'me' tuk' u ixva'me' ve' kat mox oksali ae' ivaatzil uma'l u ch'ich (arma racista) kat b'amb'eli ti' unq'a ixoje' ve' kumool , jit kuxh ti' uvee' ixoj cha'ma pet ti' uvee' kumool cha'ma umpajte. Unq'a txumb'ale' vaa' ae' b'a nik ik'ajpe' va' la'ik motx kajayil unq'a ixoje' moj unq'a tename'.

Va' uk'otol itzib'lal isuuchil unq'a atimb'ale' eche' unq'a kab'ale', kat tal aak isuuchil va' u iltza'le' kat uch tu Sepur Zarco ye'xhkam va' va'alen koj tijle'm ti'aj ka't iltza'l pet ile' tz'ib'amal as ni tale' jab'il katmox ba'non as jab'il b'anelik ti' umpajte, echkone' unq'a ixoje' tuk' chaxh italajintxae'. U iltza'le' tu Sepur Zarco atve't kan uma'l u texhlal ti' vi paleb'eme' ve' na'lkat va' a' u okeb'eme' at iyik'il kat ib'ana as tekuxh **unq'a ixoje'** umpajte. Unq'a ixoje' **ae' taanxelaal uma'l tenam** echstie' va' cha'ma kat mox ok iq'ab' chajna sti'. Jitkuxh ti' u okeb'eme' pet ti' unka't iltza'l va' kat eesan iq'ii cha'ma. Nima'l kuxh unq'a k'otol itzib'lal unq'a iltza'le' ve' kat uch tu ch'oo as kat lejpi va' kajayil chajaak eela katmox el u taq'on chajake' a' ni tok kat b'a va' a' u iltza'le kat uch tu kajayil u yaab'e tu ch'ooe'.

"Ta'ne kam la qal seteaj as le nima tan ootzimal seta'n va' o' nuku b'ek'one',

Kamchaj kuxh la tal vee't aak tan ma'tik teq'ol vas itzumel aak, as nik ixo'visa' u sole' aak tul uva' nik toksa naj u ch'ich'e' tzi' taama aak, aq'al uva' ye'xhkam la tal aak kat uvee' kam ipaleb'eak." (Testimonio)

KAT JULTIB' U B'AQ'UN VATZ TUL UVA' KAT VIL UNQ'A TOJE' VE' TOSLE'LE
KAT UNACH TA'N VI XAOME' VA' JUNUN XO'L OJ
LA EQ'ONIN K'ATZ TI' VOON K'ATZ U TZIU'ME'

3.4 TUULEB'AL U PALEB'EME' TI TOOTZIB'AL IXE'AL U ILTZA'LFE'.

Vaxajlaval aq'on kat uchi ve' kat k'oton itzib'lal u iltza'le ve' kat uch tu Sepur Zarco. Kajayil chit kat q'alavatzili as kat ok ti txa'k ta'n u k'ojoltzie', ti' junun aq'on ve' kat ib'an junun unq'a xaole' ve' kat k'oton itzib'lal jank'al u iltza'le' kat uch tu ch'ao. Junun at uma'l tuleb'al as junun at uma'l tokeb'al. Nim ichusba'l unq'a xaole' ve' katmox b'anon junun unq'a aq'one', u taq'omb'e'n chajake' akuxhe' u k'otpi tzib'lal unq'a kame' ve' ni tuch tulaj unq'a atimb'ale' ve' oknaj ve't vatz u choob'al paave'.

Tuk' q'aq' ve't umb'oj ootziloj u tuk'lel unq'a txumb'ale' ve' eq'omal ta'n junun unq'a xaole' ve' ni k'oton itzib'lal unq'a iltza'le', ve' kat ilej chajaak as ni b'an eela tu taq'on chajake' sjununilaj.

- **U okeb'eme', ib'anchu tx'ixe' tuk' okeb'e'm ti' itichajil unq'a ixoje', u tokeb'al unq'a vaa' te unq'a sole' ae' b'a ti' teesal iq'ii chajna moj ti ik'alpu chajna ti' kuxh u vee' nik ijaj cha chajna itx'ava'.**

Jank'al una'a ixoje' ve' k'AXB'isali tichajil a'ik chamae' ve' mox jupli tzumel as tzejxi tzumel tu ko'me', a' chajnae' ve' nik juch'in tu'aal unq'a tx'avae' as b'ex ik'ot chajna itzib'lal unq'a u'uje' tu Instituto Nacional de Transformacion Agraria -INTA-, unq'a txa'vae' ve' nik ik'ot chajna itzib'lal tzitzi atik kat chajna b'axa as stuul nik ichokonkat chajna.

U aq'omvile' ve' k'oton itzib'lal u tatin unq'a ixoje' tuk' unq'a naje', kat ilej chajaak tu tuleb'al u taq'one' va' kat k'AXB'isalkat itichajil unq'a naje' tan ti' kuche' ve' kat toksa chajna yik'il tuk' u taq'omb'ene' ti' tootzit unq'ai tx'avae' umpajte.

Uk'otol itzib'lal u paleb'eme' ve' ni tz'ib'alkan, kat tal aak va' ni tex ilejtib' u elq'a tx'avae' tuk' uvee' katmox ulb'el unq'a naje' echkone ve' katmox k'alpu chajna as katmox mujpu chajna vatzaj tixqel, as kach ve't uvee' katmox ulb'el unq'a tixqel chajnae'. Jitkuxh u elaq' tx'avae' kat uchi' pet kat maab' vi txumb'al unq'a tename' umpajte tuk' u tatine' ae' unq'a xaole' maya Q'eqchi', kajayil katmox isa'p imaab' te chajaak.

U Xaole' ve' kat k'oton itzib'lal u ixva'me' kat taq' aak ootziloj kajva' kam ve' kat b'amb'el ti' iyansal unq'a tichajile' tu ch'o'o, as kat tal aak kamsti' umpajte:

a) atik ok stuul va' la'ik sojsal ivatz unq'a ixoje' tan va'laxhik tilax cha'ma tu tatimb'ale' nik toksal cha'ma q'ajsan yolil as nik iyansa ch'ama unq'a tename'. b) Nik ik'axb'isal itxumb'al cha'ma as tuk' ichi'ol chama tan va'laxhik tilax cha'ma, c) Kam kuxh nik tulb'el cha'ma aq'al uvaa' la el iq'ii vi tichajil unq'a naje' tan jit b'an tilchik chajna umpjajte, d) as u moxtele' kamkuxh kat ulb'el una'a ixoje' tan a' nik isa'pe va' la el iq'ii cha'ma, la chixvu cha'ma, as la teq'okan cha'ma uma'l u txumb'al va' aapav cha'ma la' inache' ti' chitib'ene' tu vi tichajile'.

- **Utilon u b'uchb'ale ti' aq'on tu kab'al as tuk' b'uchb'al tuk' okeb'em ti' tichajil.**

U xaole' ve' k'oton itzib'lal vi xe'al u tatin una'a xaole', kat taq' ootziloj va' kam ni til unq'a xaole' ve' k'axb'inajkan ta'n u ch'ooe' as ae' unq'a ixoje' ve' ech ni tal taama cha'ma ile: u b'uchb'ale' ti' aq'on tu kab'al as u b'uchb'ale tuk' okeb'e'm tu tichajil u ixoje', ka'va'l una'a b'uchu'me' vad' ni b'an eela tan katmox ilochtib' ti' ayansal vi tichajil junun xaol, u tatin uma'l ko'm as kat isojsa u tatin u ixoje' tuk' itzumel as tuk' italajintxa'. Utilax u ixoje' vatz unq'a iltza'le': ae' u taq'omb'en ixoje' tu kab'al, as ti taq'ax talajintxa vatz tx'ava'.

U echb'ume', u k'ulame' as iq'ilat tib' u ixoje' tuk' u naje' ae' oxva'l u kame' vaa' ve' txeyelchit tib' ve' eq'ontetz kajayil unq'a xaole' tuk'aj tatin as tula ko'm ve' jejle'lkat.

U b'uchume' ti' aq'on tuk' u b'uchume' ti' okeb'e'm kat iyansa tatin unq'a xaole' tuk'aj tatin as tulaj ikom umpjajte. Ae' u titz'a'm una'a sole' va' katkoj chit sotz ivatz unq'a xaole' skajayil tuk' u tatin u ko'me' ve' jejle'lkat.

Tul uva' taq' unq'a ixoje' q'eqchi' ootziloj vi paleb'eme' tu vi tichajile' tuk' u b'uchb'ale' ti' aq'on xo'l una'a sole', txumleb'al chit ivatz cha'ma tul uva' talat chama', exhchite' va' a'n ni paleb'e cha'ma.

Una'a b'uchb'ale' ve' kat ipaleb'e ti' vi chi'ole', eche' una'a echb'ub'ale ve' ti' ib'anax itx'ix unq'a sole', kat imaa cha'ma stzi' tuk' italajintxa' as a' unq'a sole' kat sak'on, unq'a xhab'one' ve' katmox toksa cha'ma ti' toksa'm unq'a sole', ayaale' uvaa' ve' tiichitu' ve' kat inach cha'ma tu vi tichajile'.

Kat tx'iib' cha'ma ti' teq'ol techb'ub'al una'a sole', echkoj vi talajintxa cha'mae' nik ikuy chiintxa' iva'y.

"Oroxil q'ii nik tex xo'l unq'a sole', tx'iel chit ta'n chajna, echkuxh b'ilie u xeome' ve' nik ib'an unq'a naje' ve' nik itx'ii unq'a sole'. As ti' inimat iyol unq'a sole' nik kuxh ikaa chaxh italajintxae' vatz va'y." (testimonio)

Kat tx'iip unq'a ixoje' ti' ijatxat tib' ivatz tuk' unq'ii tzumele', kat sojsal ivatz unq'a naje' ti' uvaa' unq'a sole' kaa ve't tu tatimb'al chajna. Xamtel ve't stuul kat ilej ve't unq'a ixoje' uma't tetz kultzi' umpajte as kat jalpu ve't ivatz u atimb'ale' tuk' unq'a xaole tu atimb'ale' tan achveb'al chit ve't ika'y u ko'me' tul uva' atajik ve't naj tuk'aj ixoj.

(...)"Kat tal unq'a sole' te cha'ma ve' ye'lik ve't itxa'k ve' Cha'ama kuxh atik ve'te', aal b'an'e' va' la'ik b'en ve't cha'ma xo'l chajna, tan chajna ve't itzumel cha'ma la'ik ib'an'e'. Aalchit b'an'e' lamox ek'uula ve'to' taq' chajna tal te cha'ma." (Testimonio)

La majpi vatz unq'a ixoje' ti' taq'omve' ti suuchil as ti' talane', unq'a naje' ti' initxa'ine' as ti' imajpi vatz kajayil unq'a xaole' ve' jeje'l tu ko'me' umpajte, jank'al u paleb'eme' vaa' kat yatz'oni ti' vi tichajil una'a ixoje', ti' u tijle'm ve' Q'eqchi'. Katmox itz'ej u tijle'me', una'a tatine', a' kat ok kat uvaa' uma'l u yatz'om ti tatin unq'a xaole' tu tatimb'al, as katmox teq'otzan ch'om Umpajte as yatz'om tiaj ichi'ol unq'a xaole'.

"Iyavutil u okeb'e'me' ae' ve' mamalachit tx'oe' kat ulve't sk'atz, kajva'lik iyaab' vi nee' as niktel ich'un naj; as a' chit tx'oe' ul sk'atz." (Tzaq'it)

U iltza'le' ve' kat paleb'eli ka'vatzul kat ib'ana, kat jatxpi vatz u ixoje' tuk' u tatine' as tuk' unq'a tatine', kajayil kat yansal te u ixoje' jitkuxh ijatxpi vatz ixoj tuk' itzumel pet tuk' unq'a tatin ixoje' umpajte, as nimbal kuxh kat yolonkat u iltza'le' vaa' ti isojsal ik'ul vi tichajil ixoje'

Kat talcha ve't u k'otol itzib'lal u ixva'me' va' uma't u txumb'ale' kat ib'amb'e unq'a sole' vaatzil u ch'iche' (arma de guerra) ae' b'a u b'uchu'me ve' kat ulb'el cha'ma ti' ib'ampi tx'ix chajna, as ye' kat kaa ti' iq'ul u b'uchume' ve' ti' tokeb'el i tichajil cha'ma. Ae' uma'l u txumb'ale' kat b'amb'eli ti' ib'uchpu cha'ma. Jit kuxh u tatin cha'mae' ve najlich kat sotzi, pet antu tatin cha'mae' tu atimb'ale' ve' jeje'lik kat cha'ma. Jitkuxh u b'uchb'ale katmox ulb'el cha'ma pet katmox tx'akpu puaj ti'aj cha'ma umpajte ta'n unq'a sole'.

- **U b'uchb'ale' ti'aj chi'ol ve' kat b'amb'eli vaatzil ch'ich' tetz ch'ao.**

U aq'one' ti' ik'otpi tziblal unq'a yolb'ale' kat taq' ootziloj va' u okeb'eme' ti tichajil tu Q'eqchi', la uch talchu tu vatstu yol echkone: Muxuc; Xexmulin-yu'am; Xi ne'xchapy, Xi nexvatz'unle; numsink; jot'oky; maakob'k. u yole' ve' jatpuul kuxh kat alaxi ae' uv'il'a': Muxuc. U yole' vaa' at uma'l u tijle'm xo'l unq'a yole' ve' tetz Q'eqchi'. U tul vie' vaa' a tokeb'ale' va': u ixoje' kat eesal iq'ii vi tichajile', kat jalpul vi tichajil ixoje' as kat suq'il vii chi'ol ixoje' as kat eesal iq'ii ixoj tu vi tename'.

Valaxhik tilon ve't ixoj vatz unaq'a xaole', asoj la tzumeb' ixoj umpajte as txixub'al kuxh ve't talchu ixoj vatz unaq'a tename', tan okeb'emal ve't ixoj as elnaj ve't iq'ii ixoj. Kat yansalkan vi tichajil ixoje' tu kajayil u tatine' tuk' vi tichajile'.

"Inacha va' ye' nik isa'pe', nik talche' va' imool unaq'a sole' cha'ma as tuk' isaachib'al chajna." (tz'aq'it)

U k'oool itzib'lal u aq'one' vaa' nimox tale' va' unaq'a ixoje' Q'eqchi' ve' u yole' tu kaxhlan Profanación a' tokeb'ale' b'a va' kat yansaliy vi tichajil u ixoje'. Tul uva' kat okeb'el ixoj as tzitz'i kat sotzkat ik'ul vi tichajil ixoje' tzitz'i kat k'axlb'isalkat vi chi'ol ixoje' tuk' vi tichajile' umpajte. Ankuxh cha'ma nik alon va' ye'lik ve't txa'k cha'ma niki nache' a'chit uma'l uvee' atiktel cha'ma tuk' atimb'ale' ve' ipaleb'ekat cha'ma kajayil u iltza'le'. Ae' b'a ucaa' ech ib'ie uv'il'a': kamnaj ve't u tatin u tename'.

Tul uva' kat kampu vi chi'ol cha'mae' kat inach ve'tje cha'ma stej va' katmox e'piyve't u tatin cha'mae', vi chi'ol chamae', tan vi chi'ol chamae' ae' vi vatzib'al u tatin uma'l tenam. Tul uva'a' kat okeb'el vi tichajil cha'mae' tzitz'i kat inachkat cha'ma va' kat q'ixmiy u tatin cha'mae' vatz tx'ava'. U tatin cha'mae' vatz itzumel.

"Tu vaajil yaab' kat ib'an tx'ix tetz unaq'a sole', tul uva' ma'tik ik'uula aak unaq'a sole, as nik taq'kan aak unq'ii talajintxae' xe' ib'esino, as nik toq' chiintxa' tan yelik chaxh techb'ub'al. Ta'nkuxk nik tale' va' taq'on nik tex ichuke' aq'al la itx'ol ichee tix'i'm." (tzaq'it).

U aq'one' ve' ti' k'otpi tzib'lal u as ch'aoe' kat uch tu ixi'm tx'ava, kat lejpi suutchil va' ti' u eesa q'ie' kat ulb'el unq'a ixoje' ti' vi chi'ole' tuk' vi tichajile', a' nik ik'ajpe' b'a va' katkoj elch'ul cha'ma tu vii tename' katkoj sojsal ivatz ortal tename' umapajte. Tul uva' katmox paleb'el

kajayil tu iltza'le' kat elve't itxumb'al u tal taname' tan kajayil xaol katmox ipaxive't tib' ta'n u xo'vichile' tuk' u iltza'le' ve' katmox ulb'el unq'a ixoje' tuvi tename'. Ayaale' b'a k'otpi' katmox uchi ta'n ve't u ch'aoe' ve' tii chitu' ve kat oon xo'l unq'a xaole'.

Ti motxtel, na'al chitu va' at uma'l u yeki'l ve' ni b'anon va' txeyeltib' vi chi'ol unq'a ixoje' tuk' tuleb'al u atimb'ale', at uma'l u tiixhb'al b'a va' eq'on tetz kaabi'l.

- **U iltza'le ve kat yok'in vi ka'yeb'al vi tichajil unq'a ixoje', eche' u okeb'eme' ti tichajil cha'ma, u b'uchb'ale, ae' b'a unq'a k'axk'oe' vaa' kat mox b'ambeli vaatzil uma'l ch'ich tetz ch'ao, ech u txumb'ale' vaa' katmox ib'amb'e unq'a sole'.**

U tijle'm u ch'aoe' ve' kat k'otpi tzib'lal, kat aq'ax ootziloj va' jitkuxh u okeb'eme' kat ulb'el unq'a ixoje' pet katmox eesal iq'ii cha'ma tuk' vi tichajile' as tuk' vi chi'ole' ta'n u b'uchb'al okeb'eme', jank'al u vaa' katmox uch ti' cha'ma ae' b'a vi k'ajb'al unq'a sole' va' la eesal iq'ii u tename' umpajite. Tie' b'a va' ni talche' ve' eela kuxh ni yolonkat tijle'm u ixoje' tuk' uma'l tenam.

Ech kat yolonkate' b'a ka'jalil katmox uchkat unq'a va'laxhla txumb'ale' ti' yans'a'm. Cheel ve' nimox tilaxhchanve'te au yans'a'me' ti'aj unq'a chi'ole', katmox iyansa ich'ol unq'a ixoje' ti' ik'u chata' va ni yans'a vi txumb'al vi moole' (enemigo) ve' ye'ni k'ultib' tuk'. Tan a' ni yolonkat umpajite va' eyen itiixhil u tx'avae' xe'unq'a ixoje'.

"Kajva'l naj okeb'en itichajil ixoj. Eq'omalik ich'ich' unq'a sole' sta'n, kat itxey chajna ixoj, kat isuti chajna ixho, ye'l chajna nik iyolone'. Kat tal aak va' sutu'rimal ti' vi kab'al aake' ta'n sol. As tul uva' kat tokeb'e chajna vi tiixhil aake' as atik aak tu txaa, as b'itik kuxh ib'anxaak ti' u talintxa'e." (Tzaq'it)

U yans'a'me' ti' u tatin u ixoje' ae' uma't u va'laxhla txumb'al kat b'amb'eli tetz u ch'o'oe'. A nik ik'ajpu tuk' uva'a' va' la motx ivatz u tatin kajayil u tename', lamox ipaxitib', tuk'aj tatine' as la tzejxu u nimib'e' xo'olaj.

Unq'a k'axb'isame' ti' unq'a ixoje', b'aneklik chit ve't b'enti'e' ta' ta'n unq'a b'okol sole', b'ek' ve' kat kuxh nimal ve'te' ti' uve' va' kam la ulb'el cha'ma, stie' ve' kat mox okeb'el ve't cha'ma.

Unq'a okeb'eme', ye'le va' kat nal koj chit ilej maoj q'ii uva' elnaj koj chit i vi' unq'a sole' tu b'ey ta'n unq'a ve' ni b'an chajnaj tu ch'o'oe'.

Yele' ta' va' pasantziil ko kuxh kat b'anon chajnaj, pet taq'onb'e'n chitik chajnaje' ta'.

Ye'le ta' va' a' koj u ch'ooe' kat yansani, pet b'anelik chit ve't b'enti'e' ta' u okeb'e'me' tu cho'oe'.

A' la alon yol ta' tan kat mox totx'pu cha'ma ta'n chajnaj, aq'aluva' ye' la kaa cha'ma tu txaar.

U ilon isuuchil k'axk'oe', ti' una'a ixva'me', a'e' kat alon ve't yol ti' uve' kam ni tok kat vee' mox ib'amb'e chajnaj u totx'e' ti' cha'ma, ve' kat kaa ve't ti vi' una'a ixoje' as tu vi chi'ol cha'mae' umpjajte, a' ni tok kate' b'a ti uva' "Ye'la nitxa'in chajnaj".

A'kuxhe' va' kat alon yol ti' una'a, tx'i'la amail'e' ve' kat ib'an una'a sole', b'oq'ol una'a sole', una'a okeb'en tx'avae' tunq'a tala atimb'ale' tu ko'm, ve' kumool kuxh at stuul snajlich una'a tatimb'al chajnaje' ve' tu Sepur Zarco, ye'le ta' va' va'len koj chit ni b'anoniik una'a ch'o'e', as kat koj kuxh pal chan iq'ab' chajnaj la qale' pet kat kuxh inima chajnae' uma'l txumb'al ve' b'ek'el'vet tzan ve' kat mox ka'puli ti' kajayil una'a ixoje', ti' u okeb'e'me' tuk' uve' kat mox juplu cha'ma , a'e' ta ve' kat isa'vitsa una'a b'oq'ol sole', uma'l taq'on chajnaj ve' ililik ve't b'en isuuchil, yolelik ve'te' as b'anaxtzan isuuchil ta'n una'a vi chonil chajnaje', ato'k' ve't una'a naje' xo'l ve' ch'oo chan kuxh tijle'm, tuk' ve't una'a xeonale', ti' kuxh isojsat chajnaj, utalaj atimb'ale' tuk' una'a tename'.

"Kat tala ti' uve' ni mox totx'pu cha'ma, tan a' niki sa' chajnaj uva' ye' la kaa cha'ma tu txaar. Nik tal chajnaj ve' a u b'oq'ol ix'i'm txava' chajontetz chajnaj, as atik ve't cha'ma tii q'ab' chajnaj (...)" (Tzaq'it)

U okeb'e'me', u okeb'e'me' ve' qitzel, as tuk' u okeb'e'me' tulaj kab'al, b'anelik chit ve't tzan isuuchile' ta' tetz u ch'ooe'. Ye'le ta va' nikoj taq' cha'ma itx'itx una'a naje' ve' el jaq'zte', b'anik kuxh tatin chajake' ta', ulhal chit ve'te' ta' una'a sole' ti' tatin tu atimb'ale' , ti' kuxh ixeat chajnaj una'a uxchchile' ti' itx'olpu u pach'ome'.

Ye'l una'a tename' ta' kat sojsal kajayil a'e' tan chajnaj la b'ek'onike, as chajnaj la oksan xo'vichil xo'l una'a tename'. Kat mox ib'an chajnaj ta' tuche' ti' uve' la mox isojsa chajnaj una'a tename' ve' nuk'elik ve't tib', ti' teesat chajnaj iyik'eb'al u tatin chajake', tuk' vi na'sat tib' chajake' umpjajte. Kat itzi'a ak Rita Laura Segato, ti' uvee' kat uch yatz'o'm ti'aj Ixoj tu Sepur Zarco, aake' ichonil ilon isuuchil K'axk'o ti'aj paleb'e'm, ti'aj naj tuk' ixoj.

Echko chan aak Marta Elena Casaus, ilon isuuchil K'axk'o ti' ixva'm, ni tzi'aak ti uve' k'uxh ye' kat xochpu unq'a uxhchile ti' unq'a paleb'eme' ti' unq'a ixoje', techel la alaxkan ve' b'anekl tzan chit ve't ti' ve la okeb'elik kajayil unq'a ixoje', as b'anekl tzan chit've't ti' isojsal ivatz cha'ma, ti' kuxh uve' ixoj cha'ma, kumol cha'ma, as meb'a' cha'ma, a chamae' ve' kat talje' una'a sole' ste' ve' "icontra chajnaj stuulo'ke". A'e' b'a ni k'uuchunsan ve' eq'ontib' u ixva'me, tuk' u yatz'ome' ti'aj kuxh ixoj, as tuk' ve't u okeb'e'me, ve' b'anekl tzan ve't isuuchil ti'aj yatz'o'm tuu ch'o'o ti' unq'a uxchile.

U aq'one' ve' tx'iel tu kab'al as tuk' u okeb'eme', tuk' u jupu'me' tu kab'al ti' okeb'e'm, as tuk' ve't unq'a k'ayi'me' ti'aj ixoj, a' aje' ni alonaj ve't yol ti' uve' yatz'o'maj ve'te' unq'a ve' tu ch'oo ve' la mox uch ixochpe', tan k'uxh ye'ni sojsankan, as ye ni yatz'onkan chajnaj ti' kajayil unq'a uxhchile', a'e' tan ak' la txumb'al kuxhe' ta' ni mox ib'amb'e chajnaj ti' taq'omve', tan at ku'tzan b'il ija'mil u aq'one' echeve' vatz unq'a sole', ela kuxh tokeb'ale' ta': U sojsa'me' ti' unq'a contrae', tuk' telat unq'a contrae' ve' stuulo'ke', b'anekl vatz kuxhe' unq'a ixoje'.

Tuk' ilochb'al unq'a ilon isuuchil k'axk'o'e' ti'aj jejleb'al, ti'aj ixva'm, as ti'aj paleb'em ti'aj ixoj tuk' naj, kat k'ujb'alve't u pach'ome' tuk' u palsiib'e' ve' kat ib'an chajnaj ti' unq'a ixoje' tu Sepur Zarco. Kat tootzi vet u k'obj'al tzie' ve' cha'ma tan: meeb'a kuxh cha'ma, aq'omvil cha'ma jaq' ko'm, sijunal kuxh cha'ma ati, ye'l ilon isuuchil cha'ma, tuk'aj me'al k'aol ve' mox ikuy i va'y, ve' ye'laj ichusb'al, kam kux kat ulb'el cha'ma ta'n unq'a chonil sole', a'kol chit isuuchile' q'a unq'a uxhchile' la ib'an chajlab' as al kat mox tokeb'e je' lab' vi tichajil unq'a uxhchile'.

Exhkone' kajayil chit u tatine' kat okeb'eli, echkone' unq'a b'uchb'ale' katmox ulb'eli, kajayilchit katmox isak' unq'a sole' ti' cha'ma.

Ae' unq'a vaa' taqomb'en naj b'oqol sole', as naj umpajte katmox k'uuchun as katmox txeyon unq'ai tzumel unq'a ixoje'.

- **Unq'a tzejo'm ti' unq'i tichajil unq'a xaol tuk' u tz'eo'm ti' u tatine' tu atimb'al ve' jejle'lkat.**

U aq'one' kat uch ti' ik'otpi tzib'lal unq'a tatine' kat lejpi va', tul uva' kat uch u okeb'eme' ti tichajil unq'a ixoje' tuk' uma'l u txumb'al va' tzi'tzoch tuche'. U txumb'ale' tuk' u kaxb'isa'me' katmox iyansa vi tichajil unq'a ixoje', tatin cha'mae' tuk'aj tatine', u tatimb'al cha'mae'. Ae' unq'a txumb'ale' vaa' katmox majon ivatz ti' ixe'tisat vi tichajile' umpajte eche' kamik chit manik ta'n na'ytzan.

Jank'al unq'a va'laxhe' katmox paleb'eli, kat iyansa, as katmox ijalpu tatin unq'a atimb'ale', tuk' unq'a xaole' tulaj ik'ab'al tuk'aj tatine', unq'a nuk'b'alib'e' unq'a b'oq'ole', unq'a chikoe', unq'a ikab'ale' as unq'a tootzib'ale' ti' tz'akab'al tetz xe' q'isaj, as tuk' unq'a xula'e' ve' atike.

Nimal kat b'uchb'u unq'a ixoje' kamkuxh ijle'm tzal kat tijle cha'ma, ech ni tal u xaole' ve' kat k'oton itzib'lal u aq'one' vaa' ti' u iltza'le'. Ech kone' uvee' katmox ulb'el unq'a ixoje' va' kat sa'p itzujpu taq'il cha'ma tu tatine', xo'l tatine' as tu tatimb'ale' umpajte'. Unq'a va'laxh la txumb'ale' vaa' a'ni yolonkat ti' i yansal unq'a ixoje' tu kajayil vi tichajile'. Kat ipaleb'e unq'a q'eslachaj ixoje' uvaa' ti' uvee' ye' ni toksatib' cha'ma ti' unq'a aq'one' tu vi tichajile'.

"Ni tal aak ve' ni ch'o'n jank'al u va'laxhe' kat ipaleb'e, stie' b'a ve' ixoj aak as kat ipaleb'e aak unq'a va'laxhe'; vinaj ka'va'lik iyaab' aak tul uva' ipaleb'e aak u iltza'le' vaa'.

Tul uva' ipaleb'eaak unq'a vee' as nik ichi'an ve't tama unq'a xaole' ti' aak, kamkuxh nimox tulb'el ve't aak, nik takax teaak – b'ichaj kuxh ni tokeb'eaxh unq'a sole'-; va'l ixeval avi' taq' unq'a xaole' nik tal teaak". (tzaq'it)

Unq'a k'otol itzib'lal u tatin unq'a tename' ve' k'AXB'inajkan tu ch'o'o, ni tal chajaak va' unq'a txumb'ale' ve' kat b'amb'el ta'n unq'a sole'. Katmox iyansa u tatin unq'a tatin unq'a ixoje' tuk' unq'a tatimb'ale' tan nimalaj kam kat elv'et tu b'ey echkone: unq'a latz'e', unq'a nimla q'lie', tiaj titzeb' ne', tzumb'a', kamchil, aach'o'm, chaj ti' ijajpu kuyb'al teu tx'avae' tetz aval, chaj tetzaj pitx'o. Aya'le u yansame' vaa' kat til unq'a xaole' as uma'l uvee' ni nach chajaak tu fanxelal ae' uma'l u tx'itzi'l va' ni nachkat chajaak ye'l ve't cha'jal vi tichajil chajake' ati. Kam sti ni tok kat u vaa' ti vi' chajaak tan a stie' b'a ve' jit kuxh vatzul unq'a tetz chajake' katmox sojsali vatz pet kajayil unq'a tetz chajake', unq'a tatin chajake' as unq'a tijle'm chajake' kat mox sojsali k'ul, katmox sojsali vatz.

Jank'al una'a xaole' ve' k'AXB'inajkan ta'n u ch'o'oe' ye'l chajaak b'ankoj ti suuchil tan ni tel toleb' u xo'vichile' ti chajaak, as ni taq' ve't uvaa' a'eyil, chixvichil, ye'xhkam kuxh isa' ve't chajaak, lakuxh taq've't tib' chajaak q'a va' kam lamox ulb'el chajjak.

Ae' uma'l u k'AXBisa'm kat ulb'el un atimb'ale', ti' unq'a ixoje' umpajte, ti' utijle'm ixoje' ati' as ae' kat ba'mbe'li, jank'al tetzk'ultzi' atike' tuk'aj tatine', ib'esino, txuxt ib'aal, tuk'aj tal. Jit kuxh ti' uvee' ixoj cha'ma as kat b'anax unq'a va'laxhe' pet ti' uvee' kumool cha'ma as a'chit nik

ik'ajpe' va' la sotz ivatz u tijle'm chamae' tuk' u tatine'.

A'nik kuxh uma'l xhemana ib'anxaak ti' vi talintxa'e as kat toksaak itxumb'al ti' ib'en tu tx'akab'e'n katil ilejkat aak ka'taj ib'esino. Katmox teq'oaak vaaxil italintxa' as oxva'l chintxa' kam tu tx'akab'e'n, uma'l kam ti kab'al aak. Ye' ni nach ve't aak iyaab' junun vi talintxa'e, ta'nkuxh ni nachaki va' u b'axa talintxa'e b'eluvalik iyaab, as u tzupe' uma'l xhemana. Ta'nkuxh unq'a vatz tzee' nik ilo' vet chajaak. B'en chajaak tu vi' vitze Cerro San Blas ib'ii. Nimla vitz. Nik ivat chajaak xe' toj unq'a tzee', tul nik tul jab'al as niki tak' chajaak vatz a' tu kajayil u aq'b'ale'. (...) Vaajil yaab' atin aak tu tx'akab'e'n (...) Ta'n va'y tuk' che'v kam-kat unq'ii talintxa' aake' tan achitu va' tiik chit jab'al niki b'ané', as ye'nik ichee echb'ub'al. As mujlu vet unq'ii talintxa' aake' vemox kami." (Tzaq'it)

Ta'nu' unq'a paleb'eme' vee' estankoje' cheel ye'l chajaak b'ankoj, kamaj kuxh ch'omil ni k'uchve't tib' ti chi'ol chajaak, ni b'uchuli lab' chajak ni nache' echkone' ni sosja lab' itxumb'al chajaak, xovichil, nachub', tzejxichil, soseb'al k'ul, kolichil tu txa'k'o'n as tu chi'ol umpajte.

"-Ta'n unq'a b'aq' ch'iche'- yanajli xikin aak; k'AXB'inalu uma'l toj aak tan a'se' nik tooj aak as chajpik b'en aak xe' nimlaad' as nitel ich'o'n cheel. Asoj cheel ni ch'o'n te aak jank'al unq'a k'axk'oe' kat ulb'el cha'ma." (Tzaq'it)

"Kat taq'kan u ch'o'oe' ch'o'm uul sunk'atz as cho'm anxelal umpajte. Nun xo've', eche' kam umb'ooj ni paxe' as yak kuxh nun yo'tq'u sta'n, nun xo've'." (Tzaq'it)

Unq'a xaole' ve' aq'omvan tetz ik'otpi tzib'lal u tatin ti' itxumb'al as ni taq' chajaak otziloj va', unq'a ixoje' ve' katmox okeb'el itichajil tii chit iyik'il u vata'me' k'atz cha'ma, eleb'emal kuxh cha'ma ni nache', cha'ma kuxh sjunal nimox inache' tan aya'll iyavutil u vaa' atkan katz cha'ma ta'n u okeb'eme' ve' nimal ich' kat ipaleb'e cha'ma, as junq'ii chit nik tokeb'el cha'ama.

"Ta'n u okeb'e'me' ti tichajil aak as kat tijma aak uma'l u tiila ch'o'm, ye'l kuxh iyik'il, aak, yekuxh tii tanxelal aak ni nache' tan atkan uma'l u tiila xo'vichil katz aak." (Tzaq'it)

Ye'l aak kaa tu taaa ta'n u b'uchb'al okeb'eme', a'kuxh u tx'ooe' taq' iyik'il katz aak, tan a'chit u tuule' nik ipaxile'. U q'iee ve' okeb'el aak, k'AXB'ik kan Jalil txala tuul aak, va'llik chit ich'o'ne', esta'nkoje' ve' nitel

ik'uchtib' vii ch'o'male' cheel..." (Tzaq'it).

U k'otol itzib'lal vi txumb'al unq'a ixoje' tuk' u tatine' tu tatimb'al kat taq' ootziloj va vi tichajil chamae' kat yansali, kat majpi vatz cha'ma ti' teq'ot vi tichajile' ti suuchil as ti' ib'amb'et unq'a nimaj txumb'ale' ve' achveb'al tatin unq'a xaole' sta'n.

U taq'onb'e'n o'laval unq'a ixoje' ti tichajil ye'lchit itxoj kat ib'anve'tkan, tan kanchu kuxh tatin ve't cha'ma sta'n k'axb'ichil, ch'o'm, sosnajkuxh ve't ik'u'l cha'ma, ye'lkuxh ve't b'an tuvi tichajil cha'mae' ni nache', tul kuxh cha'ma tzitz'a' va' ye' ni chajpu uk va'laxhe' chama ti' ib'anat unq'a ivatzik'e' ve' nimox isa' ib'anata.

Vii vatz u aq'one' ve' k'otol tetz itzib'lal u ixva'me' ni kujb'a' va' uma'l u k'axk'oe' ve' tiichit xo'l kajayil u okeb'eme' ae' u k'axb'isa'me' taj i chi'ol unq'a ixoje' as k'axb'isa'm ti' itxumb'al cha'ma umpajte, ae' uvaa' katmox elch'u'l tu unq'ii tzaq'it cha'mae', as cheel atilkan kuxh texhlal lab' ti vi' cha'ma tuk' ti tichajil cha'ma umpajte. Nimaleen unq'a ixoje' ve' kaxb'inajkan tu ch'o'oe ve' kat paleb'en tanul vi tichajile' tuk' uma'l u iltza'l ve' kat ichi'ola chama as ni tal cha'maile' "jank'al uvaa' ae' katmox jalpun vun tichajile' ti'chit ib'ene'.

"kat taq' ootziloj va' nikchit itx'ia ivatz ti' ichukat uma'l o'k'alal jal tetz itxi'x unq'ii talajintxa'e, as chajpuul ye'nik ichee techb'ub'al chiintxa'. Nik taq'kan aak chiintxa' sjunal tu tal chulim atimb'ale' ve' b'anel ta'n naylo as nik iinimaak u aq'one' xe' unq'a sole' tul uva' il chiintxa' ile' ni kuy iva'y, echik chite' junq'ii, vaajil tachb'al ch'ich' ma't aak q'ala'm as vaajil ch'ich' ku'q'ii nik toon aak xo'l i talajintxa'. (...) kat kaave't aak tu uma'l u tiila meeb'a'l as ni ch'o'n lab' teaak, il aak ile' at chel; at chajpuul ni tok ti vi' aak va' la kam aak, ni sa' aak va' la oon u paave' vaa' vatz u k'obj'al tzie' ti' jank'al uvée' kat ipaleb'e aak." (Tzaq'it)

Kat tootzi u k'obj'al tzie' as kat inima u aq'one' ve' kat ib'an unq'a k'otol itzib'lal u paleb'eme' ti' unq'a ixoje' tu ch'o'oe', ae' b'a va kat ijalpu u va'laxhe' cha'ma as kat mox b'en cha'ma tu uma't atimb'al, katmox eesal iq'li vi chi'ol chamae' as tuk' vi txumb'al cha'mae' umpajte. Jab'il katmox tx'ol tooje' as tul katmox q'aaviktzan jit ve't eela u tatine' tuk' unq'a tatimb'ale' tan kat e'pul unq'a kab'ale', kat yatz'pu unq'a txokope' as yelik ve't chiko umpajte.

"Ase' ye'nik b'en aak tu tx'akab'e'n, b'anikuxh tatin aak tuk' italintxa'; tul uvaa' moxb'en ve't tu tx'akab'e'n, xee't taq'at ve't ch'o'm te unq'i talintxa'e tan jit tu b'anla atimb'al oonkat ti' uva' lamoxik ii'li as ti techb'un umpajte va' tuchit isuuchil, ye'lik asukaal, ye'lik ixim' tetz txix,

echik ixeetaj ve'te' ch'ono as junun ikame' mox ib'ana; ni nach aak ve' umpajul ichajlu unq'a sole' chajaak tul uva' b'en chajaak tu tx'akab'e'n.

As va'llik chit tooje'l ve't aak tul uva' ijamatik ine' aak sta'n, as aalik tel ve't taama ti' iq'ul aak as tul kuxh ijele ve't aak kam ve'te', jit oleb' aak ti' imujle' ta'q've'tkan kuxhaak jaq' umal uk'ub', txumleb'al chit uvee' kat ib'an aak tuk' chaxh tale' tul katmox kami, ye'xhkam kuxh cheonik ve't xe' aak ti echb'ub'al as junun kuxh ikame' ib'an ve'te'; oxval' italajintxa' aak imujkan tu tx'akab'e'n ta'nu' kuxh u ch'o'oe'. Kat q'aviktzan aak sjunal mita'n ve't umoj tal aak xekik sti', echkuxhve'te' va' tosle'l kuxh ve't aak ni nache', u toksa'm aake' q'alik chit ve'te' ye'lik chit ve't itxa'k, aalik te'p ve't vi q'enaje', ye'lik umal atimb'al va' la kujeb'kat ti jikil, nik tul jab'al echkuxhe' va' echenik aak ti'eltzan kab'al, yexhkam kuxh tetz aak atik ve'te' tul uva' ulaak. A'chite ye'l sk'ul aak asoj la q'aaviktzan aak tu tatinb'ale' umpajite.

Tul uva' atik aak tu tx'akab'en nik tul sk'ul aak ti' ka'va'l vi kab'al, uma't vi k'a'y as a'kole' tul ulve't aak ye'xhkam kux atik ve'te', kajayil ik'ach unq'a sole', ijele ve'tkan kuxh aak iq'ab' ye'xhkam kuxh tetz aak atik ve'te', vaajil yaab' atin aak tu tx'akab'e'n, tul ulve't aak ye'elik ve't vi kab'al aake', atikchan itxokop aak as ye'lik vete' umpajite. ..."(Tzaq'it)

U aq'one' ve' kat uchi ti' ik'otpi tzib'lal u tatin unq'a xoole' ni lejpu stuul va' unq'a elq'a xoole' tuk' unq'a yatz'ome' ti' junun uxhchil tulaj unq'a kab'ale', kat juplu unq'a chusb'alib'e', kat e'pul u tostixhe' tuk' teesal unq'a xoole' tulaj tatimb'al, uvee' katmox til ikam italintxa' tu tx'akab'e'n loq'chit kat iyansakan unq'i tichajile'.

Ankuxh u xoole' ve' kat b'anon u aq'one' kat taq' ootziloj umpajite va' tu Sepur Zarco, va' uvee' kat lejpi va' jikchit na'al ae' ka'va'l unq'a tz'eo'me' ve' eq'onchit tib' as a'chite' ye' la uch ijatxat tib' ae' b'a: u tz'eo'me' ti'aj tatin' tuk' u tz'ejome' ti' u tatine'.

Tichajil Xaol tz'ejxinale (Perdidas humanas): utz'eo'me' ti'aj itzumel, ixaak, ixvaak, itxutx ib'aal, tatzik, titz'in unq'a i b'esinoe'. Tz'eo'me' ti' kajayil unq'a xoole' ve' ni aq'on taama vi tichajile', jank'al uvaa' ae' taq'onb'e'n unq'a sole' kat ib'ana tu ixi'm tx'avae'.

Xe'al Tichajil tz'ejxinale (perdidas culturales): ato'k kajayil unq'a Taq'omb'al tename', unq'a nachb'ale', tuk' unq'a ib'amb'ene' ve'

atike. Echkone' unq'a b'amb'e'ne' ve' eq'on tetz unq'a nachb'ale' tan ile' tz'ejxina ve'te' vi yek'il u nachb'al tiixhe' b'a tan ae' ni aq'on taanxelal vi tichajil junun unq'a xaole' ve' k'axb'inajkan ta'n u ch'a'oe'.

Echet kuxh u tz'ejome' ti'aj tijle'm tuk' tatine' as tuk' ixonit tib' umpajte.

Kat le'jpu umpajte va' u txeyo'me' as tuk' u tz'eo'me' kat uch ti unq'ii tzumel unq'a ixoje' a' tokeb'al u txumb'ale' b'a vaa' ti' iyansan u tuchin tuk' ika'yeb'al u tename'. Uma't u tokeb'ale b'a ae' tz'eo'me' ti' itx'akpu puaj, u tijle'm unq'a naje' tu tatimb'ale' tuk' xo'laj tatin umpajte, as tuk' u tz'eo'me' ti'aj inuk'at tib' umpajte.

"Pajul kat ib'an aak itial, as kat b'ex aak xochon xe vi b'oq'ol unq'a sole' as ech tal najile' teaak: - axhe' kol kat sa'on umpajte, axhe' ta' kat chiansan te chajna- va' chit ich'o'n uvaa' teaak tan ech chit ni tulb'el aake' txokop tan ye'lik vi tzumel aake' atike!" (Tzaq'it)

Unq'a tz'eo'me' ti'aj unq'a tetzane' echkone': ikab'al, itxokop, unq'a chikoe', toksa'm, aya'le' unq'a vaa' tz'eo'me' ti' xe'al tichajil tan txeyeltib' tuk' unq'a tatin kajayil xaol tu tename', tiaj puaj, as ti ixo'nitatib' tu vi tename' ve' jejle'likat.

"Tul uva' okeb'el aak, oxva'lik tich'iil aak tu txa. Iyavutil u okeb'eme' taq' ve't tx'oo katz aak as tu toxvu q'ii palve't aak ti' u talintxa'e. Telb'e ve'tkan aak vi kab'ale' ve' atikat aak tuk' vi tzumele'. Tal aak ve' tilaak vi sib'il vi kab'ale' tul uva' nik itz'e'sale'. Jit chit oleb' aak ti' telch'u'l moj tetz, atik unq'a tak'atx aake' tzitz' tuk' chicham. A' unq'a sole' k'achon vi kab'al aake' as ankuxh chajna yatz'on vi tzumel aake' umpajte." (Tzaq'it)

Aak Irma Alicia Velasquez Nimatuj, kat b'anon u aq'one' vaa' as kat tal aak va' aalchit b'ane' la aq'ax ootzilo ti' unq'a iltza'le' kat uchi ae' u tz'ejome' ti' itxumb'al kajayil unq'a xaole' as ti' unq'a tatine' svatza tuk' itxumb'ale'. Ae' unq'a vaa' taanxelal umal u tenam kat tzejxi. Katmox tzo'k'pu unq'ii txumb'ale' tuk' unq'a tijle'me' as ye katmox yakeb' ve'te' ti' teq'ot vi xe'al vi tichajile'. Jitkuxh xaol kat yatz'pi pet kat yansal u taanxelal vi xe'al u tatine tu q'eq'chi'. Kat tz'ejon u Sepur Zarco ti' ixe'al vi tichajile' ve' ni taq'e', kat tzejon u ixi'm tx'avae' ti' uma'l ixe'al u tatine'.

U aq'one' ve kat uch ti' tilax u ixije' tuk' u naje', kat ik'uchunsa va' u ixoje' ae' ivatzib'al u tijle'm vi tename', as tan cha'mae' ni aq'on tichajil vatz tx'ava', as ti' kajayil u vaa' a tokeb'ale' b'a va' kat alax isojsal cha'ma.

3.5 UNQ'A TZAQ'IT

Kat toksa u k'obj'altzie' iq'ii (valor) unq'a tzaq'ite' ve' tetz unq'a ixoje' ve' tu Sepur Zarco, a' xe'tikat tzane'ta' ti' unq'a ilon isuchil k'axk'o, ti' inimal unq'a pasatzile' ti' aj tokeb'al anima, unq'a tzaq'it ve' tetz unq'a uxhchile ve' k'axb'isamalkan, kat ootzilaj ve'te, ni mox ilochve't tib' as kat mox ka'puulajve'te' umpajte, unq'a tii la b'ano'me v'e tuk' unq'a vi tzi' b'ano'me.

Eq'on chit tib' itzi' unq'a tzi'a'me ti' yab' ve' ti' unq'a paleb'eme' as tuk' unq'a yatz'o'me' umpajte. Kuxh ataj unq'a yansanale' ve' lejel. K'uxh jatvatzul kuxh yol ati, ye'ni teesa unq'a b'aleb'eme ve' tzi'amal tu b'ey, as alel isuchiil tuk' tokeb'al, a' niteq'olal tetz unq'a k'otol itzib'lale' ti' unq'a paleb'eme'. Ye' kuxh kat ik'ucha, ti' uve' Kat mox ib'an ela una'a tzi'a'me, ve' jununila tuk' unq'a ve' ti' aj t'ub'u' uxchil, kat mox k'ujb'a'l ve't unq'a tzi'a'me' umpajte ta'n unq'a ilonisuchiil k'axk'o, ti'aj tilchi suchil k'axk'o ti' jeleb'al, ti'aj tilchisuchil unq'a txumb'ale tetz tenam as ti'aj unq'a ilonisuchiil unq'a kamnaje' (peritajes culturales, psicosocial y psiquiátrico forense).

Moxtel ve't yol b'a , ae' unq'a tzi'a'me ni nuk'un vatuzul yol, as tuk' ve't uve' kat mox ik'ulve't tib' unq'a tzi'a'me tuk' uma'l tokeb'al, tuk' ve't uve' umpajte ve' kat mox paap ve't unq'a tzi'a'me' tetzaj unq'a uxhchile k'axb'isamalkan, tuk' ve't unq'a tzi'a'me tetzaj ve't unq'a alol tzaq'ite, unq'a xochome' ti'aj paleb'e'm as tuk' ve't unq'a uxhchile ve' ni xochpe'.

IV. UNQ'A ECHA'M TI'AJ VE' JIK CHITU' TI' B'ANAX TUCH TICHAJIL AS JALPUN TICHAJIL

U k'obj'al tzie' v'e eq'on ivi' u k'ujb'a'n tzie', ti' ik'ulat tib', itzi'akan u jajo'me' ti' chooba'l, ve' jajel ta'n unq'a xaole ve' k'axb'inajle', tuk' ilochb'al unq'a molich aq'omvole' ti'aj xocho'm.

U choob'ale b'a ve' la aq'chi, jit kuxh lochb'ale' ta' la ilpikb'en isuuchil ti' tokeb'al uxchil, uva' vatzul koj kuxh tu', pet a' la ilpikb'en isuuchile' ta' unq'a lochb'ale' ti'unq'a tatinik unq'a uxchile' tul uva' ye'xnaj ipaleb'e chajaak unq'a pasib'e' ti'aj tokeb'al xaaol, aq'al uva' ye'la q'avisal chajak tu tatine' na'ytsan umpajte, ti'aj okeb'e'm tuk'aj ixva'm. La lochpu chajak b'a ti' ib'an b'a'n ti' utatine' as la echal unq'a choob'ale' b'a ve' merestel chitu' ti'unq'a yansame' ve' b'anelkan ta'n unq'a okeb'e'me'. A ni tok kate' b'a uva' ye'koj kuxh la q'avisal chajaki tu tatine' ve' na'ytsan pet, la lochpu ve't chajaak ti' ib'anax b'an, aq'al uva' la tx'olpu u jalpu'me ti' u tatin chajake'.

Ti' ichoob'al unq'a xaole' ve' k'axb'isamal kan, kat ik'ujb'a' u k'obj'al tzie' um'al 1500 Puaj uve' la aq'ax te junun unq'a xaole' xochonal, as la ichoo ak pap La's Reyes Giron ipaav ti' unq'a k'axb'isa'me' tuk' tz'ejxisa'me' ve' kat ib'an aak tee unq'a uxchile.

As ti' u choome' tetz unq'a uxchile ve' kat isojsa unq'a sole' ivatz, kat ik'ujb'a' u k'obj'al tzie' umal 250,000.00 te junun unq'a uxchile k'axb'isamalkan, as a' u pape' ve' xochel la chooni, ve Heriberto Valdez ib'i, ti' ichoat ipaav ti' kaxb'isa'm tuk' tz'ejxisa'm.

Unq'a echa'me' ti' choom a'e' unq'a vi'l'a'

Chonil B'anol	
Chonil chusu'm	<p>La b'anax tuch unq'a kab'ale' tetz unq'a chusb'ale tetz b'axa tanul chusb'al tu unq'a ko'me' ve' tu Sepur Zarco, San Marcos, Poombaac tuk' Esperanza.</p> <p>Le chesal uma'l chusb'al tetz ka' tanul chusb'al (educación media), uva' la aq'on ok'eb'al ti' chusb'alib' tetzaj talaj xuak, talaj xaak, okeb'al tetza txul ama as tuk'aj ixoj.</p> <p>Aq'o'm ti' lochb'al tetzaj chusb'al tu oxva'l unq'a tanul ti' chusb'al te unq'a uxhchile ve' tu Sepur Zarco.</p> <p>La oksal xo'l unq'a lochb'ale' (programa) ti' chusb'al tuk'aj u'uj unq'a kame' uve' ni yolon ti'aj ixoj.</p>
Chonil tetz jejleb'al tuk' chonil ti'aj saach	B'ano'm ti'aj aq'on ti' jejleb'al tetzaj ixoj ve' tu Sepur Zarco.
Aq'on txeylelib' tetz Chonil Chusu'm tuk' Chonil ti' saach	<p>La b'anax uma'l k'uchunsanvatz ti' unq'a kam'e ve' ni paleb'e' unq'a ixoje' tu Sepur Zarco.</p> <p>La q'ajsal unq'a moxtel yole' ti' u paleb'e'me ve' tu Sepur Zarco tu kajayil unq'a yolb'ale', Maya, Garifuna tuk' Xinka.</p>
Chonil tii chajil vatz tenam tuk' lochb'al tenam (asistencia social)	La lakpu umal kab'al tetz tz'aka'm ve' tanul A tijle'm tu Sepur Zarco as tuk' kajayil unq'a tz'akab'ale' ve' ni sa'vitsal stuul.

Atimb'al tetz aq'on ti' aj tilpu isuuchilaj tx'ava'.	La pal eq'olal itzi' unq'a aq'one' ti'aj tx'ava' ti' ib'anax isuuchil, a la xe't'il salkat itzi' u' aq'one' ti' unq'a uxchile ve' tz'ejxinal, a la b'anax kat isuuchil tunq'a molich aq'onvile' ve' ni tilpu kat isuuchil cheel.
Instituto Nacional de Transformación Agraria	
Chonil q'al'om tetz nimla tenam	La oksal xo'l unq'a chusb'ale' ti' uvaa' kam itxumb'alin unq'a sole' unq'a chusb'ale' ti' tokeb'al anima, as tuk' chi'ol b'ek', va' la ilon unq'a ati'm uva' ye' la uch pasiib' ti' unq' ixoje'.
B'oq'ol b'anol ivatz ch'oola tenam. (ministro de gobernación)	La yolpu u k'ujleb'al k'u'le' tetz unaq'a molich uxchile' ve xochonal, unq'a eq'on ivi' unq'a aq'one' ti' jikil, unq'a k'AXB'inaje' tuk'aj titz'in tatzik, as la aq'AXB'en unaq'a b'ek'o'me' tu u'uj.
Q'esal tetzaj kuxh ch'oo la tenam	
Ipob'al EL Estor, Izabal	La lakpu uma'al kuchunsalvatz tu kuxh uma'l yaab', ve' la k'uchun ti' ichukpu u b'eke' ti' unq'a ixoje' tu Sepur Zarco.
Molich tenam tetzaj aq'on tu Sepur Zarco, San Marcos, Poombaac tuk' Esperanza.	La ilpu isuuchil unq'a kame' ve' merestel chitu' ve' tunq'a ko'me' as tuk' ti kab'al unq'a uxchile uve' k'AXB'isamal kan.
Un ka'taj chonil	
Chonil vatz tenam	La pal eq'olal itzi' unq'a aq'one' ti' ik'ot pu itzib'lal unq'a uxchile ve' ye'hax ichee ve' tu Sepur Zarco tuk' tinajlichil unq'a ko'me', a'e' tan tuk' ilochb'al unq'a itzlin atzike' la k'otpukat itzib'lal.

Unq'a pavinaje'	
Unq'a pape' Esteelmer Reyes y Heriberto Valdez Asig	La taq' unq'a pape' ve' pavinajle' uma'l choo'm te unq'a titz'in tatzik unq'a uxhchile ve' ye'nax icheeve'te', as tuk' jun lavat unq'a ixoje' uve' okeb'emal kan.
Xochonal lochonal	
Xochonal	La xe'tisal uma'l aq'on vatz unq'a q'esale' aq'alula va la otzilve'te' tu vinaj vajil kav ich', va' la b'en-salve'te' iq'ii unq'a k'axbinaje', unq'a okeb'emal-kane', tuk' jupelkan kuxh vatz kab'al , as la eq'olal itzi' ti' toon vatz u Chonil nimla tenam ti' u b'eke' ve' ti' unq'a uxhchile ve' ye'mox cheve'te'.

Kat itzi'akan u k'obj'altzie ti' u choome' ve' la aq'pi te u uxhchile kaxb'isamalkan, la aq'pu lochb'al ti' tokeb'al xaaol, a' ni xe'tkat ti' totzile', ve' uxhchile' ta' uve' k'axb'isamalkan, as at tokeb'al chajaak.

V. U tijle'm unq'a ixoje' tu Sepur Zarco as tuk' vi tichajil chamae' svatz b'en

"Tul nuku xe't yolon,
nimal chit k'axpichil nuku nach tu qanxelal,
Xe'tveto' ti' ku chukat b'ek',
tuk' ve't ku ch'omale' as tuk' unq'a ta'l kuvatze'
Uve' nuku sa'vet kulejata' ae',
a'e uva' ye'la' paleb'el chan uve' kat ku paleb'e' tu ku tichajil"

Q'eslatxutx Deme
B'anol ivatz t'upul uxhchil

A' unq'a ixoje' tu Sepur Zarco eq'on ivi' u b'eye' v'e jank'al kat yolonkat u aq'one' ti' b'ek'. Kat aq'pu ilochb'al chajaak ta'n nimalaj' molich tenam.

Tu 2009, unq'a aq'omvile ve' tetza' uxhchil tulaj ko'm, (ECAP), Unq'a ixoje' ve k'uleltib' tu nimla tenam (UNAMG) y tuk' unq'a ixoje' jalpun tetz u vatz tx'ava'e' (MTM), a' chajaake' uve kat nax nuk'un u aq'one' ti' Nuk'ib' ti' tzok'pu uve' ye' la tin uxhchil tuk' u ye'el choob'al. Tu 2011, unq'a UNAMG tuk' unq'a MTM kat mox toksa ve't tib' chajaak ti' xochonal ti' u aq'one' as, tu ve't 2014 kat mox inuk've't tib' unq'a ixoje' umpajte ve' isle'ikan, ti' uvá la okve't cha'maj umpajte ti' xochonalil, as kat chit toksa ve't tib' cha'ma ti' unq'a aq'one' ti' itzae.

Ti' toksat ve't tib' cha'ma ti' xochonalil ti' u aq'one' tu Sepur Zarco, kat mox inuk' ve't tib' unq'a ixoje' as tuk' u b'ie', Jalok U, ve' jalpun tokeb'al tu yolb'ale' Q'eqchi'. Molich teman ve' ixoj tuk'aj naj ve' q'eqchi' a chajake' ve' ise'b'kan tu CAI.

K'uxh a'nal kuxh ichee c-han u molich uxchile', tuk' chit nimal yik'il kat inuk' kat tib' chajaak, a' kat mox totzikat tib' chajaak tuunq'a tzia'me tuk' tzi' ve' vatz tenam, ti' u aq'one' Sepur Zarco. Txala u aq'one' uva ve' eq'oli ti jik, ae' kat mox ixe'tisa chajaak uma't aq'on ve' ti'aj ib'anax b'a'n ti' u tatin chajake' as tuk' itx'olat chan chajaak b'oji puaj.

U aq'one' uve' kat toksa tib' unq'a q'eslatxutxe' sti' ve' tu Sepur Zarco, ti' ib'anax b'a'n ti' u tatin unq'a txul amae' tunq'a mi tatimb'al chajaake', ae' kat b'anon uva' kat mox inuk' ve't tib' chajaak ti' ijajpu ve't echab'al ti' ichoob'al uva' la jalpun ve't u tatin chajake'. Kat mox itzi'akan cha'ma ti' uve', kamal, ye'la tilvet cha'ma vi b'uchule' ti' vi yaa'b' chamae', a'e' tan, a' ni sa' cha'ma uva' la ib'ankan cha'ma' isuuchil unq'a me'al iko'ole', talaj tie', talaj talintxa'e', ti' uva' la aq'axh unq'a echa'me' ta'n u nuk'u tenam, tan aq'al uva' ye' la ka'puul chan unq'a kame' ve' kat ipaleb'e cha'ma.

Ti' kuxh teq'ol ivi' u aq'one' ve' ti' ijajpu b'ek', kat mox itzej una'q'a q'eslatxutxe' uma'l vas imool, ve' txul telchitu xo'l chama' ve' tu Sepur Zarco, Mat Pop ib'i vas ixoje' ve' yatz'pi, kajva'x kuxh ich' ma't ipale' ti' taq'at ixoj vi tzi'a'me', tu umal atimb'al tetz k'obj'altzi. Nitel kuxh tul iyol ixoj sk'uul cha'ma:

"Kat un b'anlu ve't uvaq'one' ba' ve' vetyl chitu', chelve'te' pes ex la' la eq'on ve't ib'eyil tu b'ek' ".

**Ti tzojb'eb'al ve't u
moxtel
yole', kat itzi'a ve'
u k'obj'altzie' ...**

"Ti' u moxtel yole' uva', la ku k'uchunsakan vi q'il unq'a ixoje' tu Sepur Zarco,

Ve' kat mox tal lu ve't eltzan cha'ma, as mox oleb'yu ve't cha'ama ti' unq'a va'laxhe' ve' kat b'anax te cha'ma, la ku tzi'a ve't el vatz tenam, ti' unq'a okeb'e'me ve' kat mox b'anax te cha'ma. (□)

Tu tename' ve' ni eq'on b'ey, ve' ni lochon kat cha'ma tuk' uve' ni toleb' cha'ma sti, ti' kuxh tilpu isuuchil ich'ii vi tename' tu ko'm, ve' okeb'elkat cha'ma, as b'ensalkat cha'ma uma'oj sachib'ail ch'o'o, ti' itx'akat vi contrae' as kat itzok' u tijle'm unq'a xaole' as tuk' u tatine' tulaj tatimb'al, kuxh ma't ipal vinaj laval yaab' nitel inachpu vi yavutile' tu kajayil u ixi'm tx'avae'. Ech stie' va' o' k'ojol tzii, ni q'ile va' u paave' eche' uvaa' ye'la ka'puul ve't umpaajte YEXH JATU. (□)

Ti' ku tzojpu ve't ti' q'ilat isuuchil u aq'one' ti' u k'axk'oe', as tul uva' la a'q'ax ootzilo ni lochone' ti' itxasan ti' unq'a k'axb'isa'me' kat ipaleb'e unq'a xaole', as va' la nimal u tzi'ume' ae' b'a uma'l tokebal' tichajil ve' la lochon unq'a xaole' ve' k'axb'inajkan ta'n u ch'aoe'. As uvaa' la lochoni ti' iyek'insat u aq'one' ti' tokebal' tichajil tuku ixi'm tx'avae'. As la alax isuuchil va' ye' la ka'pul ve't u k'axk'oe' tan vi tenam u ixi'm tx'avae' ni sa tatin tu uma'l achveb'al tichajil, as lamox qootzii u q'ijle'me', u tx'iib'al ku q'iie' ti' ixe'al q'atine', u nimib'e' ti' q'alata' kam ku txumb'al moj kam ni tal qaama."

UNQ'II VATZIB'AL U TZIU'M

VI. U K'OJB'AL TZII TUK' UNQ'A TZI'A'M

B'axa k'ojb'al tzii ti' moxtel yol ti' k'axk'o, Chikol k'uaxh (narcoactividad), as paav ti tuchin u tename' tuk' unq'a tetzane'

- Xaol eq'on ivi' K'ojoltzii: Dra. Iris Yassmin Barrios Aguilar
- Xaol lochol K'ojoltzii: Patricia Isabel Bustamante Garcia
- Xaol eq'on ivi' K'ojoltzii: Gervi Hionardo Sical Guerra
- Tz'ib'anal: Chonin b'ek' Sonia Elizabeth Paniagua Ocampo

Unq'a pich'unaal tetz Kotol tzib'lal

- Hilda Elizabeth Pineda García
- Carmen Lucrecia Morales Ruiz
- Paula Yesenia Herrarte Chajón

Aq'onvil ti' jikil ve' tu MTM

- Paula Marcela Barrios Paiz
- Jennifer Marinez Bravo Flores
- Esteban Emanuel Celada Flores
- Enma Rubí Hernández Castro
- Norma Lissette Herrera Mijangos
- Wilson Camacho

Xochonal lochonal:

- **MOLICH IXOJ JALPUN U VATZ JULISION – MTM-**

B'anol ivatz jik as eq'on ivi': Paula Marcela Barrios Paiz.

- **MOLICH UXHCHIL JALOK'U –CJU-**

B'anol ivatz jik: Demecia Yat de Xol

- **MOLICHI IXOJ TU TENAM IXI'M TX'AVA' –UNAMG**

B'anol ivatz jik as eq'on ivi': Ada Iveth Valenzuela López

Jik la q'aqsanyol:

- Carolina Yaxcal
- Arturo Haroldo Chub Ical

CHENAJKAT: (fuente)

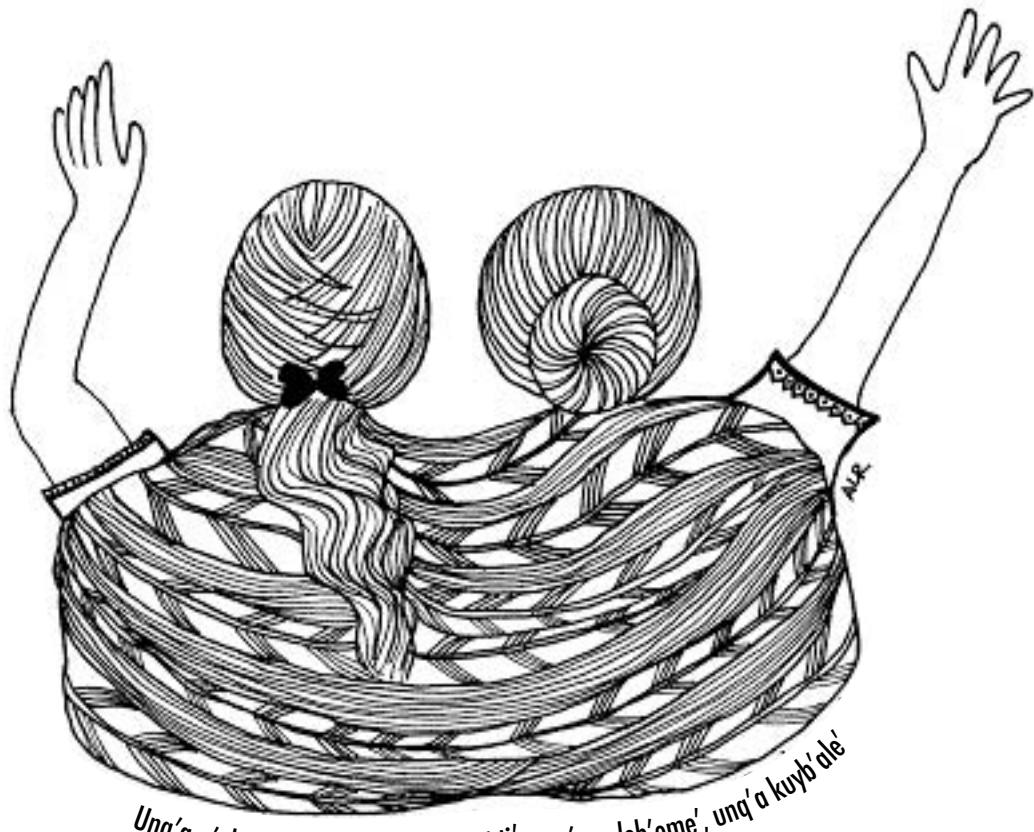
Talpisuuchil tz'a'm tetz unq'a uxhchile k'axb'inajle, as tuk' unq'a alol tzaq'it, ve' aq'ax tokeb'al iq'ii.

Moxtel Yol ti' u aq'on tu Sepur Zarco.
Moxtel yol C-01076-2012-00021 of. 2°

1. MARGARITA CHUB CHOC	20. OSCAR WALDENAR SUB CHUB
2. MANUELA BÁ	21. SANTOS BE XOL
3. ROSA TIUL	22. ARTURO CHOC CHUB
4. CANDELARIA MAAZ	23. MANUEL CU
5. VICENTA COOL POP	24. VICENTE CHOC
6. ROSARIO XO	25. VALERIANO CAAL POP
7. CARMEN XOL ICAL	26. DOMINGO COC
8. MARIA BÁ CAAL	27. PEDRO CUC
9. CECILIA CAAL	28. DOMINGO TZUB
10. DEMECIA YAT	29. JUAN MAQUIN CAAL
11. FELISA CU	30. MARIANO CAAL
12. MAGDALENA POP	31. MANUEL ICAL
13. ANTONIA CHOC	32. MARCOS TUT
14. CATARINA CAAL RAX	33. PETRONA CHOC CUZ
15. MATILDE SUB	34. MARIANO MEZ CHOC
16. DOMINGO CHUB POP	35. AGUSTIN CHEN
17. ROGELIO GUITZ CHO	36. MIGUEL ANGEL CAAL
18. MATEO RAX MAQUIN	37. MANUEL ICÓ
19. JULIA COC DE CHOC	38. SANTIAGO SEB ICAL
	39. DOMINGO CUC

- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj uxchil ve' kat mox iseb'kan, Rita Laura Segato.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj kamnaj, Karen Denisse Peña Juárez
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti' sol, Prudencio García y Martínez de Murguía
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj nima'm ti' unq'a okeb'e'me' ti' tokeb'al anima, Arsenio Garcia Cores.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj itxumb'al uxhchil, Mónica Esmeralda Pinzón González.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj yatz'o'm v'e uch tu ch'o'o tu ixi'm tx'ava', Paloma Soria Montañez.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj jejleb'al, Irma Alicia Velasquez Nimatuj
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj tenam tuk'aj yolb'al, Mayra Nineth Barrios Torres.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj tenan sol, Hector Roberto Rosada Granados.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, Tz'ib'amalkat ixe'al, Juan Carlos Peláez Vil-lalobos.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj kab'al, Gabriela Mendoza Mejía.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj puaj, Rafael Eduardo Bran Paz.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj choob'al ti' ixoj tuk'aj naj, Dosia Calderón Maydon.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj ixva'm, okeb'a'm ti'aj ixoj ti cuenta ch'o'o, Marta Elena Casaus.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj Balístico, Helder Romelio Ajquiy Carrillo y Josué Benjamín López León.
- Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj vatzip'al, Klaus Wilhelm Hengstenberg Morales, Luis Renato Mauricio Figueroa y Oskar Eduardo Aragón de Paz.
- Ka'va'l Ilon isuuchil K'ask'oj, ti'aj ib'ajil kamnaj, aq'omvil ve' xolelaj, ve' tu FAFG: Daniel Alonso Jiménez Gaytán, Mynor Adán Silvestre Aroche, Jaime Enrique Ruiz, Juan Carlos Gatica

Unq'a q'ab'e' ve' kat chemon ku txii ti' unq'a paleb'eme', unq'a kuyb'ale'

As ve' ni q'ilan ve'te' svatz te u b'eke'

i Tu viinqil yaab' stuul! - Q'etzlachaj txutx Sepur Zarco-

Pérez, Renaldo Leonel Acevedo Álvarez, Jorge Luis Romero de Paz, Oscar Ariel Ixpatá.

VII. UMA'X VET YAB' TI' TAQ'AX VET MOXTEL YOL

7.2 ¡AQ'AL UVA' YE' LA SOJSAL SK'U'L: SAJI'M SVATZ B'EN

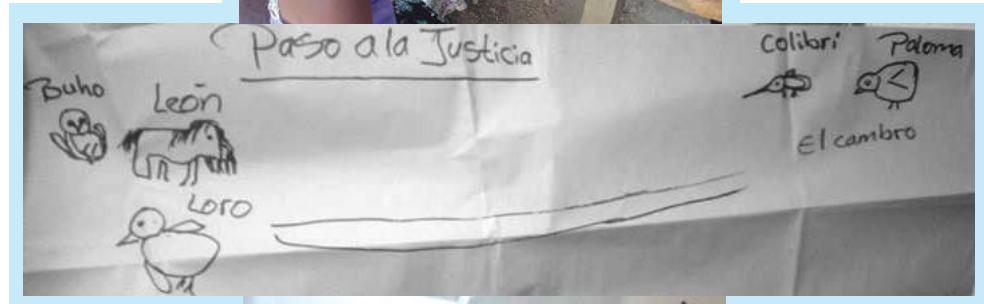
Tul ch'otil itzi' unq'a q'esale' ve' tu Sepur, ma't ipalik ve't uma'l yab' ti' itx'akpu u k'ujb'a'l tzie', ¿Kam b'oj ve' ye' ni saj la sotzik kan ta'n u moxtel yole'? Ech itzaq'b'u ve't cha'ma ile':

"Ye' nuku sa' va' la kuxh sojsal unq'a ku paleb'e'me'. U chaje' ve' kat xe'tisan u q'aq'one', a'e' kat aq'on ku yik'il ti' ichukpu u b'eke'. Kat itxey tib' ku q'ab' ta' ti' kuxh ku chukat u b'eke' kajayilo' sukuvatza, tan jatxelik kuxh qib' b'axa. Kat ku molqi'b ta' Tul uva' kat ku chuk u b'eke', tan va'lene' ta' tzanaj kato' sukujununil, as kat itxey ve't tib' ku q'ab'. Nu kuxh ku tx'eb'on ve't ta' cheel ti' vi ch'ial u b'eke' ve' kat ku xamlila', unq'a echa'me' ti'aj choom." Q'eslachatzutx Nan Ro's, Nan Vel, Nan Candelaria, as Nan Sil.

Tal k'uchuvatz ti' uve' ilochtib' cha'ma, vi' yik'ib'al u chaje' tuk' u tx'eb'o'me' ti ichi'al u b'eke'- a'e ta' una'a echa'me' ti' choom ve' la mox el vi' toj - K'uchuns'a'm, ti' toj tze'il coco tuk' ti' tojil tze' naranja.

Nimal chit kam ta' kat ik'ano', ve' echik chite' unq'a purpuix, b'alam, tuk' lo'r, tan unq'a purpuixe' ni xo'visane', unq'a lore' tuk' unq'a b'alame', a'e' t'a ni b'anon ivatz unq'a sub'unale', u lore' ni K'uchunsan ti' uve' nimal uxhchil kat kam tu tonkonil, ve' ye'l ipaav...a'ja lab'e unq'a ku contrae' ti' ichukpu' u b'eke', as la uch tulaj lab'e ta' umpajte...A'e tan kat ku tx'ol ku xich'ane' eche' talaj navi'...kat nal chit onik kano' k'atz u tal paromaxhe', ve' at tokeb'al ti ku xaan ve'te tu saj, as tuk' u tal tz'une' ve' xolelchit ti', aq'al uva' la ch'ii ve't unq'a xole' xo'l kajayil uxhchil, aq'al uva' ye'laj ve't ch'o'o. Ye' nuku sa' uva' la sojsal u b'eye'

ti' q'oon tu b'eke'.

Q'eslatxutx Demecia, Rosario, Vicenta, Maria, Catalina.

"Tul uva' xe't ve'to' ti'aj ku k'ulat q'ib ti'aj aq'on, tiik chit txumu'm atik suku xo'l, ti' uve' o'ik kuxh ve't sukujunal, as txakayik kuxh ve'to'. Tul uva' xe'tajoj aq'omvo, ti' ku chukat u b'eke', nimal chit k'axk'o kat mox kuleja tuku b'ey. Q'oon kuxh ku xe'tchan, cha junun cha junun, ka'kab'il cha, onal ve'to' tu o'aval ixoj, qulsa ve't suku k'u'l ti' uve' jab'il txeypi ti' tok tu solil. Kat mox kuxh ku q'elu qib'e' suku vatza, ti' ich'otile' va' asoj niki sa' cha'ma tuul suku xo'l. Tul uva' nuk'elik ve't qib', ku yolve'te ti' uva' la uchik ve't ku yolone'. Kuloch ve't qib' tuk'aj ka't molich uxchil, ve' mox kat kuxh chee ve't tu b'ey. Kat ilocho' u chaje' umpajte qanxelal' tan tetz chit ku jejleb'ale' ta'. Unq'a talaj xu'me' ve' ku b'anpu' vatz u'uj, a'e' ta' ni k'uchunsan ku tichajile' tul uva' ku tx'ak u moxtel yole'. Kat ku xek qib' ta' as kat yolon ve'to, k'uxh kam kuxh k'axk'o kat ku palebe'. Kamaxh kuxh kat paleb'eli, isle'tel unq'a xu'me' A' kuxh ve't u ech'ame' nuku tx'eb' ve'te' ti'aj choob'al. Kat ku b'anpu' uma'l ichem xim vatz u u'uje' tan nimal chitaj lochb'al kat aq'ax sqej t'a'naj molich uxchil jala a', tul uva' atik oko' vatz u k'ujb'al tzie'."

Q'eslachaj txutx Carmen, Matilde, Felisa, Margarita

NITEL KUXH I RAT' UNQ'A TUUL KU VI'E' UNQ'A YE' YOLONCHILE'

Ma'x yaab' ipalik ve't u moxtel yole', ¿Kam b'ojo txumb'al la itzi'akan te unq'a talajintxae', tuk' unq'a txul amae' ti' unq'a uve' kat paleb'eli.

"Ato' tzitza', as at unq'a ku me'ale' umpajite, unq'a qie' tuk' joltu uxhchil.

Kat q'aq'kan b'iil kam, a' unq'a talajintxa'e' tuk' ilon u q'aq'one', as tuk' isik'le chintxa'a ve' kam uve' kat ku b'ana. A' ni tok kate' b'a tan, unq'a kat ku xe'tisa, a' unq'a meal ku k'ole' la mox tzojpisán ve'te' tu ku tename' as vatz u iximil tx'ava'e' umpajite. Ilo'il'e' ni qeloke', as la elook chintxa' t'a umpajite ti' unq'a vi chusb'ale', ti' vi tichajile', tuk' vi tokeb'ale'. Ni q'elo'k ba' aq'al uva' b'a'n tatin unq'a talajintxa'e'. A'e b'a la ku tz'akan tza'. Kajayil chit la kai tzib'amal.

Q'eslachaj ama Rosa, Manuela Candelaria y Cecilia.

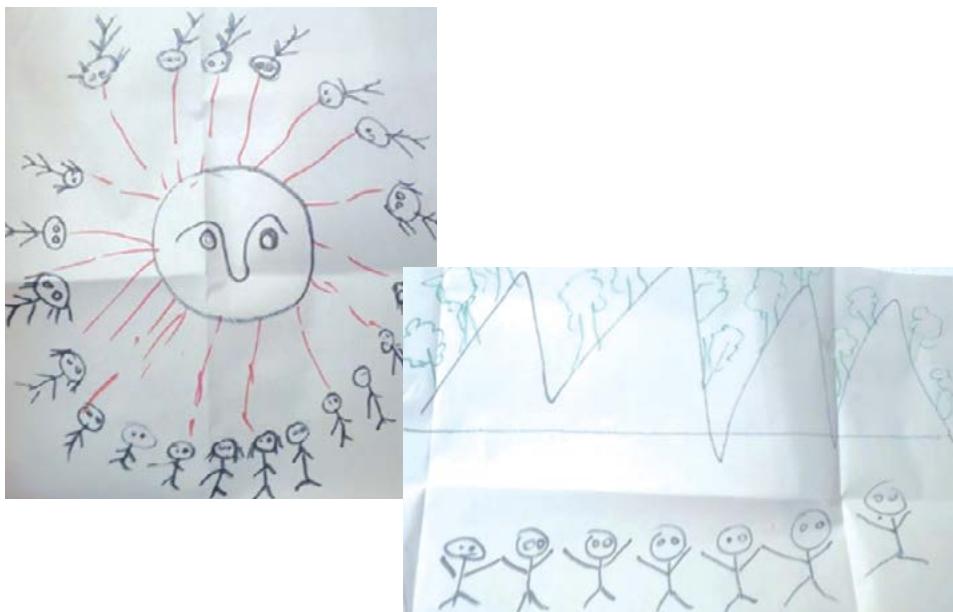
U tz'a'me' b'a' ve' la vaq'kan a'e' ti unq'a aqjone' ve' kat un b'ana, ti'aj kan unq'a talaj ve' tuk' ulojkan sv'i. Ye'le ta' va' tetz koj kuxh unq'a me'al unk'ole' tuk' unq'a vie', pet tetz kuxh kajayil uxhchile' ta', es tie' kat elo'kyin. La sotzine' b'a a'e' tan unq'a aqjone' ve' kat unxe'tisakan, a'chite' ye' la tzojpi.

Q'eslatxutx Rosa

Nuku sa' qa'at otzilo kam chit unq'a ve' kat uchi' ti' kuxh ku tx'olat u b'eke'. Nuku b'an ela tuk' u q'ie' tan, katilonoj kuxh atinkat tzano', eche' uq'ie', ni txilq'a'che', as ni taq' itxejub'al kajayil u vatz tx'ava'e', as a'e' ve' nuku sa', va' a'koj uq'ie' la txejuntzan ka't unq'a uxhchile' sq'ikan ve'te, la aq'ax otzilo kam chit kat ku paleb'e, ve' kam chit unq'a va'laxhe' kat b'anax tzan sq'i'.

A' nukusa' b'a va' la oon toj uq'ie' ti' joltu unq'a uxhchile' ve' sq'i'kan ve'te', ixoj tuk'aj naj, tootzit kuxh chajake' q'a, aq'al uva' ye' la b'anax ve't pasiib' ti' unq'a ixoje'. Ni qalkan b'a ti' uva' ye' nuku sa' ve't kaa't pasiib'.

Q'eslatxutx Demecia, Rosario, Vicenta, Maria, Catalina

Tetz tele' unq'a txak'ab'ené' u vitze' va', ye'xh jatue' la jalpul unq'a txakab'ené' va' ti' vi xole', ye' kuxh la uch ku mujate' ta' tan vankin chitu' as na'l chitu', as jab'il kuxh la ilon, a'e b'a ve' nuku sa', va' unq'a xoole' ve' la cheikan sqi' la til chajaak, la pal chajaak stuul as la toksa chajaak iq'ii kajayil chit unq'a paleb'eme' ve' kat ku b'ana, as tuk' kajayil unq'a aa'one" ve' kat e'l'oko' sti'."

Q'eslatxutx Demecia, Rosario, Vicenta, Maria, Catalina.

7.3. “A’ nuku sa’cha va’ la kaa ku b’ii ti’ unq’a tzaq’ite’ vaa’.

“Ye nunsa va’ la paleb’el chan u okeb’eme’ umpjajte, a’e’ nunsa itzib’alkan te ka’t unq’a uxhchile’ ve’ la ulikan sví.”

Q'eslatxutx Matilde

“Ye’ nun sa’ va’ la ka’pulchan u ch’o’oe, yu’nsa’ve’té’ va’ la kuxh pal pena unq'a me'al un k'ole' tuk' unq'a vie'. Nun sa' un tzib'at kan u ve' kat ku paleb'e. Tul uva' b'a la kamin, nuku sa' va la otzil unq'a ku paleb'eme'.

Q'eslatxutx Kit'

Ye' nuku sa' va' kam k'axk'o la ipaleb'e unq'a qie', tuk unq'a uxhchile' ve sqi'kanve'te, as k'uxh la kamin, la tzib'alkan u va' as ye'la sotz u tzaq'ite' v'e ni qaq'kan.

Q'eslatxutx Carmen

“Ye nunsa va’ la paleb’el chan u okeb’eme’ umpjajte. Nun sa' un tzib'atkan.

Tul uva' ku tx'ak u moxtel yole', kat ku rit' ve't u ye'yolo'me', tuk' u xo'vichile'. Nimal chit txumu'm ta' atike' naytzan...La koj toksaj una'a ak' amae' iqii vas ku paleb'e'me'. A nivalcha, va' la koj toksaj cha unq'a

ak' amae' iq'ii chas ku' k'axk'o la paleb'e'me'. Ex b'a akla cha ama, la uch isik'let unq'a ku jejleb'ale'."

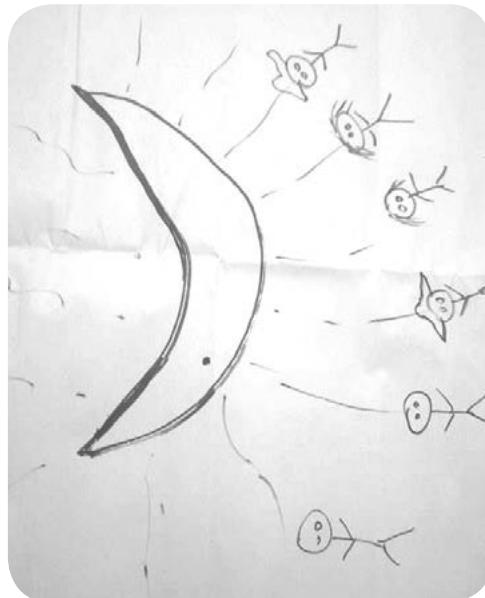
Q'eslatxutx Feliza

"Eche' b'a in, ve' in kuxh txakay, tul uva' pal u cho'oe', u okeb'e'me', kat un kuy unva'y ta', kat un kuy tzajitz'i'l jaq' tze', ye' nuns'a' va' la ka'pulchan u k'axk'oe' ve' eche' kat iba'n tu ch'o'o; Kajayil chit unq'a ve' kat q'ala, kat chit ib'an'e' ta', as kat chit inach chas ku chi'ole' "

Q'eslatxutx Antonia

" Ni chit tul ta' skuk'ul, ve' kam chit kat ku b'ana ti' ixetisal u aq'one" ti' u b'eke', kat ku txumb'ali q'eq'ot ub'eye' ve', tan nuku sa' qaq'at kan uma'l nachb'al te unq'a qie', as ye'koj la ka'pul chan unq'a yatz'ome ve' kat ib'ankan tu ch'o'o. A'e' nuku sa' va' la tootzi unq'a talajintxa'e' B'a'an tan tuk' q'a'saloj tu ka't yolb'al, aq'al uva' la tootzi ka't unq'a ak' amae', ve' kamchit kat ku paleb'e. Kat ku b'anku' uma'l tal kutxutx tan ni txejun u kutxutxe' aq'b'al, tan tikat kuxh atkat u kutxutxe' vatz u tx'ava'e'; U txeju'me' a'e' ta' ni k'uchunsan unq'a ak' amae', unq'a qie' tzi' u kutxutxe'.

Q'eslatxutx Carmen, Matilde, Felisa, Antonia, Margarita.

Ministerio de
Educación

